

Nidarosnettverket

STEINAR IMSEN

This article is about the relationship between the metropolitan see of Nidaros (Trondheim) and the insular bishoprics Hólar and Skálholt in Iceland, Greenland, the Orkneys, the Faroes, and Sodor. The underlying question is how archbishops located at the northern fringes of Latin Christendom for centuries were able to uphold metropolitan authority over these distant dioceses. By means of the network-metaphor the author will highlight the bonds which tied the suffragan bishops overseas to the church-leadership in Norway. What bonds are we talking about, and how strong were they? Did relations between the metropolitan see and the subordinated bishoprics vary, and how far did relationships within the Nidaros province change from the beginning in the middle of the twelfth century to the end in the early 1500s? And finally, how did the changes affect the Nidaros Church?

Fra 1152 eller 1153 (årstallet er omdiskutert) var Nidaros metropol for en kirkeprovins som strakte seg fra Irskesjøen og Grønland til Kola-halvøya og Götaelven. På papiret var Nidarosprovinsen intakt til 1472, da bispedømmene Orknøyene (inklusive Shetland) og Suderøyene (Hebridene) ble overført til det nystiftede erkebispetet i St. Andrews. De ble dermed en del av den skotske kirke.¹ Provinsen var delt i to, en fastlandsdel (Norge) og et knippe på seks oversjøiske bispeseter. Det dreier seg om de to islandske bispedømmene Skálholt og Hólar, Færøyene med bispesete på Kir-

¹ Bispedømmet Sodor (Man og Suderøyene), som ble opprettet i 1134, og som siden 1152/53 hadde tilhørt Nidaroskirken, ble delt i to etter det kirkelige skismaet i 1378. Suderøyene, oftest bare omtalt som Øyene (the Isles), ble et bispedømme for seg (*ecclesia Sodorensis alias Insularum*, også kalt *ecclesia Sodorensis in Scotia*), så også Man (*ecclesia Sodorensis in insula Man*). Mens Hebridene fulgte Skottland og valgte paven i Avignon, fulgte Man England og valgte paven i Roma. På 1400-tallet lå bispedømmet på Øyene tidvis direkte under pavestolen før det ble overført til St. Andrews. Biskopene på Man har etter midten av 1400-tallet i perioder forholdt seg til erkebispetet i York. Følgerev er regelmessig blitt sendt fra Kurien til den engelske kongen ved utnevnelse av ny biskop. Man-bispedømmet endte til slutt under Canterbury. Det må legges til at det ikke eksisterte noe skotsk erkebispete før 1472, og at de skotske bispedømmene siden 1189 (eller 1192) var direkte underlagt pavens jurisdiksjon med status som *filia specialis*. I 1492 ble også Glasgow erkebispete.

kjubøur, Grønland med sete på Gardar, Orknøyene med sete i Kirkwall og Sodor (Man og Suderøyene) med sete på Peel.

Litteraturen om erkebispesetet i Nidaros og den norske middelalderkirken er stor og lar seg vanskelig sammenfatte på noen få linjer.² Men det fins noen topper. I 1800-tallets historiografi rager Rudolf Keyzers pionerarbeid *Den norske Kirkes Historie under Katholicismen høyt* (Keyser 1856–58). Det er et solid empirisk arbeid skrevet av en nasjonalsinnet mann med luthersk skepsis til en kirke som utfordret statens maktmonopol. Den geografiske rammen om Keyzers verk er primært Norge, og forholdet mellom kongemakt og kirkemakt er altså hovedtemaet. Nesten like høyt rager Anton Christian Bang, som både var professor i teologi, kirkestatsråd og biskop i Christiania. Også han var overbevist lutheraner og har tegnet et dystert bilde av kirkelivet i Norge i seinmiddelalderen, men med sin oversiktbok *Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen*, gir han et langt mer nyansert bilde av middelalderens norske kirke enn samtidige og tidligere kolleger (Bang 1897). I den forstand er Bang en overgangsskikkelse til neste generasjon kirkehistorikere.

Den andre toppen, som kan sies å oppsummere forskningen etter århundreskiftet, er boka som ble skrevet til 800-års jubileet for opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros, *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153-1953*. Den utkom i 1955 under redaksjon av biskop Arne Fjellbu. Det er et flerforfatterverk preget av forskjellige forfatterstemmer. Hovedfokus er fortsatt Norge, men enkelte bidrag rommer også glimt av den kirkelige utvikling ute i den norrøne diasporaen. Særlig gjelder det Arne Odd Johnsens framstilling av tida fram til 1252. Det viktigste nye i dette verket er holdningen til den katolske tid og middelalderkirken, som er atskillig mer positiv enn hos Keyser og 1800-tallshistorikerne. 1930-årene, med tusenårsjubileet for slaget på Stiklestad og Olav Haraldssons helgenforklaring, nasjonens evige konge, førte til økende forståelse og sympati for vår katolske fortid. En viktig premissleverandør for holdningsskiftet var kirkehistorikeren Oluf Kolsrud, som har etterlatt seg et betydelig kirkehistorisk korpus. Mitt bidrag her hadde vanskelig latt seg skrive uten hans register over kildene til Nidaroskirkens biskoper (Kolsrud 1913).

Ved det tilstundende 850-års jubileet for opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros tok jeg initiativ til å få skrevet ei ny jubileumbok, som jeg også fikk det redaksjonelle ansvaret for, *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Den utkom i 2003, og er liksom boka fra 1955 et flerforfatterverk. Men til forskjell fra Keyzers og Fjellbus bøker, som gir en kronologisk framstilling av kirkehistorien, er den tematisk og konsentrert om Nidaroskirkens organisasjon

² For en grundigere gjennomgang av den kirkehistoriske historiografien fram til årtusenskiftet, se Steinar Imsen, *Historien om historien*, i Imsen 2003: 23–34.

og samfunnsmakt, samt kirkens materielle basis og kulturelle betydning. Dessuten rommer boka egne kapitler om de norrøne og britisk-norrøne suffraganbispedømmene. Bruken av navnet Nidaroskirken i stedet for Den norske kirke, som har vært det vanlige, skulle signalisere en dreining fra det norske og nasjonale mot de felleskirkelige sidene ved erkebispedømme og kirkeprovins. Nidaroskirken (*Ecclesia Nidrosiensis*) og Nidarosprovinsen (*Provincia Nidrosiensis*) var dessuten kirkens offisielle navn.³

Stafetten fra 2003 ble noen år seinere brakt videre i forbindelse med et internasjonalt prosjekt om det norske kongedømmets forhold til de såkalte skattlandene ca. 1260-1450, populært kalt *Norgesveldet*. Kongens skattland svarte til Nidaroskirkens oversjøiske bispedømmer. I boka '*Ecclesia Nidrosiensis*' and '*Noregs veldi*', som ble publisert som bind 3 i serien *Norgesveldet Occasional papers*, ble spørsmålet om Nidaroskirkens betydning for politikk og statsdannelse tatt opp til drøfting, både i et norsk, norrønt, nordisk og britisk perspektiv, og i prosjektets sluttbok, *Rex Insularum*, gir Eldbjørg Haug en omfattende redegjørelse for kirkens plass i den norske kongens vidstrakte rike (Imsen 2012; Haug 2014).

Disse tre bøkene danner fundament for framstillingen her. Men spørsmålet om hva som bandt biskopene hinsides havet til kirkeledelsen i Nidaros gjennom hundrevis av år, er ikke gjenstand for systematisk behandling i noen av de nevnte arbeidene. Jeg har derfor lenge følt trang til å flytte fokus tettere inn på forholdet mellom kirkeledelsen i Nidaros og de oversjøiske bispedømmene. En anledning bød seg da jeg ble bedt om å innlede om Nidarosprovinsen på konferansen «Bishops' Identities, Careers, and Networks in Medieval Europe» ved Universitetet i Aberdeen i mai 2017. Foredraget fra Aberdeenkonferansen er nylig blitt publisert, og danner en slags opptakt til artikkelen her (Thomas 2021).

Spørsmålet om nidarosmetropolittens forhold til de oversjøiske suffraganene er omfattende, og svarene må nødvendigvis bli tentative. Ved hjelp av nettverk-metaforen vil jeg likevel forsøke å anskueliggjøre de båndene som knyttet sammen sentrum og periferi i Nidarosprovinsen. Det vil gjelde både de langsgående båndene, renningene i Nidarosveven, kan vi si, som fulgte den hierarkiske strukturen i kirken, og de båndene som gikk på tvers, og som var betinget av lokale, sosiale og profesjonelle forhold. Det innebærer at vi må ha et åpent blikk for samspillet mellom sentrifugale og sentripetale krefter i Nidaroskirkens historie.

³ Se eksempelvis pave Celestins privilegiebrev 1194 (NMD s. 67f.) og fredstraktaten mellom Magnus Håkonsson og Alexander III, Perth 1266 (NMD s. 113).

De formelle båndene: ansettelsesprosessen

ORDINASJONEN

Kontroll med ansettelsen av biskoper i de oversjøiske bispedømmene var avgjørende for hvor vidt erkebiskopen kunne fungere som leder i Nidaroskirkens utkanter. Ettersom de oversjøiske bispestolene var rotfestet i lokale maktstrukturer og sosiale tradisjoner, måtte det bli et langsiktig mål. I første omgang gjaldt det derfor å sikre erkebiskopens suverene rett til å ordinere suffraganbiskoper. Det var ved vigselen at den utvalgte biskopen kom i besittelse av alle de biskoppelige fullmaktene. Ved vigselen ble den utvalgte biskopen også innlemmet i den apostoliske suksesjon og innplassert i den hierarkiske kommandolinjen.

Fram til 1152/53 hadde Skandinavia samt de norrøne bispedømmene i Atlanterhavet ligget under erkebispesetet i Lund (siden 1103), og før det under Hamburg-Bremen. Med de britisk-norrøne bispedømmene forholdt det seg noe annerledes. Også Orknøyene hadde opprinnelig hørt til erkebispedømmet Hamburg-Bremen, men var siden 1070-årene underlagt erkebiskopene i York, som ikke ville avstå retten til å ordinere biskoper på Orknøyene til erkebiskopen i Lund. Biskop Vilhelm (I), med tilnavnet den gamle (1112-68), var trolig den første orknøybiskopen som ble ordinert av erkebiskopen i Lund, selv om erkebiskopen i York to år seinere utnevnte en konkurrerende orknøybiskop (Rudolf), som aldri kom seg over til Orknøyene, og dermed heller ikke kom i besittelse av bispestolen, selv om han var godkjent av paven.⁴ Overgangen fra Lund til Nidaros kom derimot til å gå glatt. Alle de nye biskopene i Skálholt, Hólar, Kirkwall, Kirkjubøur og Gardar etter 1152/53 og fram til slutten av 1300-tallet er med få unntak blitt vigslet av erkebiskopen i Nidaros.

Etter 1394, da erkebiskop Vinald ordinerte Vilkin Henriksson, skulle det drøye nesten sytti år før nidarosbiskopen igjen vigslet en biskop til Skálholt.⁵ Det må legges til at Vilkin var providert av paven, og at Vilkins forgjenger, dansken Michael Magnussen, både var blitt providert av paven og ordinert i Roma i 1382/83 (Kolsrud 1913: 266). Tilsvarende skjedde i Hólar, som i 1391 fikk en biskop postulert av paven og vigslet ved Kurien. Først i 1440 fikk Hólar atter en biskop vigslet av erkebiskopen i Nidaros.

Med Færøyene var det likedan. Det er noe uvisst når den første pavelige ordinasjon av en biskop til Kirkjubøur fant sted. Det kan ha skjedd allerede i 1359, da Arne

⁴ Kolsrud 1913: 293–297. At Vilhelm den gamle skal ha blitt biskop allerede i 1102, som enkelte har ment, er usannsynlig og beror trolig på en feilskrift.

⁵ Det skjedde i 1463, da erkebiskop Olav Trondsson vigslet den tidligere nidaroskanniken Jon Krabbe (Kolsrud 1913: 207).

Svæla ble providert til bispestillingen av pave Innocens VI, eller i 1381, da etterfølgeren Richard ble providert. Det er i det hele tatt mange uklarheter med hensyn til bispetilsettingene på Færøyene ved slutten av århundret.⁶ Uansett er alle biskopene på Færøyene blitt tilsatt ved pavelig provisjon og med pavelig vigsel fram til midten av 1400-tallet. Biskop Hemming, som var svensk, kan ha blitt ordinert av Aslak Bolt allerede i 1442. Sikkert er det at etterfølgeren hans, Jens, som var dansk, ble vigslet av erkebiskop Henrik Kalteisen i Nidaros i 1453 (Kolsrud 1913: 292).

Mange av de paveutnevnte biskopene til Island og Færøyene ble rekruttert utenfor Nidaroskirken. Utnevnelsene kan forklares ut fra den politiske situasjonen i første halvdel av 1400-tallet. Nidarosprovinnsen var nå rammet inn av det nordiske treriksfelleskapet, der kongemakten fram til 1430-årene hadde ambisjoner om å omdanne felleskapet til en nordisk føderasjon, samt innføre arvelig tronfølge etter mønster av Norge. Kirkepolitikken spilte en viktig rolle i disse bestrebelsene (Haug 1996). Men også økonomiske og strategiske interesser til makthavere utenfor Norden kan ha spilt inn. Eksempelvis kan de engelske biskopene på Island sies å spille den økende engelsk innflytelsen i landet og i de nordlige farvannene. Perioden kalles da også «den engelske tidsalderen» av islandske historikere. Likeledes kan vi avlese økt tysk, eller skal vi heller si hanseatisk, innflytelse på Færøyene, i en periode da det bergenske stapelmonopolet på skattlandene var under press. Dertil kommer pavemaktens sentraliseringsbestrebelse, som alt før 1350 hadde begynt å gjøre seg gjeldende i Norden. Bildet blir ytterligere komplisert av det kirkelige skismaet 1378-1417, med én pave i Avignon og én i Roma. Men i det store og hele har erkebiskopene i Nidaros tatt tilbake retten til å vigsle biskoper til Island og Færøyene etter 1450.

Hva Grønland angår, er bispeordinasjonene etter 1400 av mindre interesse, ettersom ingen gjorde tjeneste ved bispesetet på Gardar seinere i middelalderen, kanskje med unntak av Anders, som ifølge Oluf Kolsrud kan ha blitt sendt til Grønland av erkebiskop Eskil i 1406. Han har i så fall vært den siste residerende biskop på Gardar (Kolsrud 1913: 266–269, 275–280, 290–292, 294). Men mest sannsynlig var biskop Alv, som døde i 1378, den siste residerende biskop på Grønland (Arneborg 2005: 250, 256).

Når det gjelder Orknøyene, har knapt noen nidarosebiskop vigslet biskoper til Kirkwall etter 1384, da Johannes fra Fetlar på Shetland ble providert og vigslet ved Kurien etter at paven hadde forkastet domkapitlets valg. Men ettersom Johannes hadde vært kapitlets kandidat, var utnevnelsen mest å betrakte som en prinsipiell

⁶ Haug 1996: 248ff. Haug utelukker imidlertid ikke at Richard kan ha blitt valgt av domkapitlet i Nidaros, og at han hadde vært kannik i Bergen, og hun legger til at «it is evident that the chapter of Nidaros and Archbishop Vinald Henriksson (1387–1402) took responsibility of the church of the Faeroese during the first years of the Great Schism» (Haug 2014: 125).

understreking av pavens myndighet. Alle de følgende biskopene til Orknøyene, med unntak for dem som kongen av Skottland forsøkte å presse inn på bispestolen i Kirkwall ved hjelp av paven i Avignon, er blitt providert av paven i Roma og vigslet ved Kurien. Og som i 1384, er det som oftest en av kapitlets egne medlemmer som er blitt utnevnt. Men det er blitt sendt følgebrev til erkebiskopen i Nidaros, og biskopene har avlagt troskapsed til kongen (Kolsrud 1913: 301–303).

Det største problemet var bispedømmet Sodor. Det felles bispedømme for Man og Suderøyene var ganske nytt, da det i 1152/53 ble en del av Nidarosprovinsen. Det var mankongen Olav Gudrødsson, med tilnavnet Bitling, som i 1134 tok initiativ til å opprette et bispedømme som skulle omfatte hele hans kongerike. For å oppnå det, søkte han støtte fra Furness kloster i Cumbria og erkebiskopen i York. Olav innvilget Furness-klosteret «evig rett» til å velge biskoper til Sodor, et privilegium som ikke alltid ble respektert, selv om det seinere skulle bli bekreftet (Beuermann 2007: 44ff, se også L. Hamre 2003: 208; Kolsrud 1913: 332). Dessuten ba han abbed Ivo på Furness om å danne et datterkloster på Man, og han donerte jord til den nye klosterstiftelsen som ble anlagt på Rushen, sør på øya (Broderick 2004: f. 35v). Furness hørte opprinnelig til Savignac-ordenen, men etter 1147 sluttet munkene både der og på Rushen seg til cistercienserne. Cumbria var forresten et landskap preget av norrøn innvandring og kultur (Sveeas Andersen 2006).

Det nære forholdet mellom Peel og Furness kom til å vedvare også etter Soders formelle overgang til Nidaros. Erkebiskopene i York fortsatte å ordinere biskoper til Sodor til ut på 1200-tallet. Riktignok ble det vigslet en nordmann til Peel allerede i 1152/53. Han het Ragnvald, og ble ordinert av kardinal Nikolas Brekespeare under det møtet som vedtok å opprette et eget erkebispesete i Nidaros. Etter at møtet var slutt reiste Ragnvald til Man sammen med Olav Bitlings sønn Gudrød, som var kommet til Norge i 1152, trolig for å søke politisk støtte i Norge. Om han også hadde planer om å knytte Sodor til den nye Nidaroskirken før han kom til landet, er uvisst, men sannsynlig. Trolig har både Gudrød og Olav, som i 1153 ble drept av sine nevøer, ønsket en tilknytning til den nye Nidaroskirken for å motvirke Dublins politiske dominans. Dublin hadde i 1152 fått status som erkebispesete (Beuermann 2002: 216–223). Under oppholdet i Norge sverget Gudrød også troskaps ed til Inge Haraldsson Krokrygg (Broderick 2004: f. 36r, jf. Beuermann 2002: 203–204).

Ragnvald skulle bli et unntak. Ingen nordmann kom seinere til å bekle bispestolen på Peel. Hvor lenge erkebiskopene i York fortsatte å vigsle biskoper til Peel, er uklart. Ifølge Kolsrud overtok biskopen i Nidaros i 1210, noe Alex Woolf stiller seg tvilende til. Erkebiskopen i York fortsatte nemlig å spille en rolle ved bispeskiftene fram til ca. 1220. Sikkert er det at biskop Simon ble vigslet i Bergen av erkebiskopen i Nidaros

høsten 1226 (Woolf 2003: 177–178). De skotske kongene, som ved freden i Perth (1266) forbeholdt seg patronatsretten til bispesetet på Peel, sendte – i samsvar med fredstraktaten – sine bispekandidater til vigsling hos erkebiskopen i Norge. Det skjedde eksempelvis i 1276, da Marcus fra Galloway ble vigslet av nidarosbiskopen i Tønsberg. Den siste sodorbiskop som ble vigslet i Norge var trolig Bernard, som etter valget i 1328 reiste til Norge for å bli ordinert. Han skal ha vært Skottlands kansler. I *Mankrøniken* hevdes det at alle Bernards forgjengere ble vigslet av metropolitten i Nidaros, noe som altså ikke er lar seg forlike med annen og bedre dokumentasjon (Broderick 2004: f. 51v).

Bernards etterfølger ble providert til biskop i Sodor av paven, men det ble sendt følgebrev til erkebiskopen i Nidaros. Dette ble heretter det vanlige (Kolsrud 1913: 321–332). Når så sodorbiskopen i 1349 fikk pavens tillatelse til å slippe den pålagte reisen til erkesetet i Nidaros én gang i løpet av sin embetstid, ble forbindelsen mellom Nidaros og Peel hengende i en tynn tråd (Thomas 2012). Bispedømmet Sodor ble som nevnt delt i to etter 1378 (Munro & Munro 1986: lv). Man ble et bispedømme for seg. Som en kuriositet kan det nevnes at så seint som i 1513 ble det ved utnevnelsen av Hugh Robertson til biskop av Man utferdiget følgebrev fra pavestolen både til kong Henrik VIII av England og til erkebiskopen i Nidaros (Kolsrud 1913: 338–339). Perioden fra ca. 1220 til ca. 1350 kan karakteriseres som parentes i Man og Suderøyenes kirkehistorie.

Selv om ordinasjonsretten i prinsippet ble sikret for erkebiskopen i Nidaros i de to hundreårene etter opprettelsen av erkebispesetet, innebar ikke det at han sto fritt til å styre de oversjøiske bispedømmene. Makt og myndighet var ikke nødvendigvis sammenfallende størrelser. Kandidatspørsmålet og bispevalget var det kritiske leddet i den prosessen som førte fram til ordinasjonen.

VALGET OG KONFIRMASJONEN

Orknøyene

Orknøykirken hadde siden midten av 1000-tallet vært orknøyjarlens kirke, og biskopen jarlens mann (Sveas Andersen 1989: 5–9). Fram til 1137 holdt han også til på Birsey sammen med jarlen. Da flyttet biskopen inn til Kirkwall, hvor Ragnvald jarl hadde startet arbeidet med å bygge sin egen katedral, som ble dedisert til Magnus Erlendsson jarl, Ragnvalds søstersønn. Han var blitt drept i 1112 (eller 1115) og ble regnet som martyr og helgenkåret (Haki Antonsson 2007; Crawford 2012). St. Magnus ble jarledømmets skytshelgen liksom St. Olav var blitt det norske kongedømmets vernehelgen.

Selv om Vilhelm I, kalt den gamle, kan ha blitt utpekt av kong Sigurd Magnusson Jorsalfar (1112), var han først og fremst jarlens mann. Etterfølgerne, Vilhelm II (1168-88) og Bjarne Kolbeinsson Skald (1188-1223), ble i alle fall utpekt av jarlen og dernest ordinert av erkebiskopen i Nidaros. Bjarne Skald står i en særstilling ettersom han hørte til den indre kretsen av høvdingene rundt jarlen, de såkalte *gødingene*. Bjarne kom til å spille viktige politiske roller i jarlens tjeneste, først i 1195 under Harald Maddadsons forhandlinger med kong Sverre, som endte med at Shetland gikk tapt og Orknøyene kom under sterkere kongelig kontroll, og deretter i 1210 da Haralds sønner måtte gå kanossagang til kong Inge Bårdsson etter å ha mislyktes med å ta tilbake det som var gått tapt i 1195. Bjarne var også til stede i Bergen sommeren 1218 da Inga fra Varteig bar jernbyrd for å bevise at Håkon Håkonsson var sønn av Håkon Sverreson, og endelig deltok han på riksmøtet i Bergen i 1223. Biskop Sørkve på Færøyene var også til stede på møtet i 1223 (Hødnebo 1979: 57, 91). Bjarne døde under det siste oppholdet i Norge.

Den neste biskopen, Jofrey (1224-46), var opprinnelig prost i Tønsberg, og ble utpekt til biskop i Kirkwall av kong Håkon Håkonsson, for så å bli vigslet av erkebiskopen. At den norske kongen nå tok seg retten til å utpeke Bjarne Skalds etterfølger, vitner om at kongemakten hadde styrket grepet om jarledømmet på Orknøyene. Etter Jofrey ble en av øyenes egne geistlige biskop i Kirkwall. Henrik (1248) var kannik ved det nyopprettede domkapitlet i Kirkwall, og ble valgt av sine medkanniker. Valget var i samsvar med kanonisk rett. Om etterfølgeren Peters vei til bispestolen, vet vi ikke mye. Men han nevnes både i islandske annaler og i Árni Þorlákssons saga og var trolig orknøying. Peter døde i 1284. Når det gjelder hans etterfølger, Dolgfinn, antar Oluf Kolsrud at han ble valgt av biskop av Andres i Oslo i 1286. Det er neppe rett. Derimot har biskop Andres trolig ordinert Dolgfinn fordi erkebispesetet i Nidaros var ledig etter Jon Raudes død i 1282 (Imsen 2018: 199, jf. Kolsrud 1913: 298-299). I det hele tatt var den kirkelige situasjonen i Norge ugrei helt fram til 1288, da hamarbiskopen Jørund ble erkebiskop.

Etter 1232 kom det et nytt og skotsk jarledynasti i den norrøne delen av jarledømmet på Orknøyene. Orknøyjarlens rike besto av en skotsk del, Katanes (Caithness), riktignok med en norrøn befolkning, som jarlene holdt som len under den skotske krone, og en norsk, Orknøyene, som lå under kongelig norsk overhøyhet. Shetland hadde også vært en del av de norrøne jarlens rike, men var som nevnt blitt konfiskert av kong Sverre i 1195. Shetland fortsatte imidlertid som en del av bispedømmet på Orknøyene. De nye jarlene av huset Angus oppholdt seg stort sett på det skotske fastlandet.

Trolig var det huset Angus tilknytning til Caithness, som banet vei for dynastiskiftet etter de norrøne jarlene også på Orknøyene (Crawford 2013: 279, 281). Dynastiskiftet innebar dessuten et systemskifte, da jarledømmet på Orknøyene, som hadde

vært et samjarledømme, nå ble et enejarledømme. Ordningen med flere jarler samtidig fortsatte på Caithness, som skulle komme til å gjennomgå en fragmenteringsprosess, samtidig som det skotske kongedømmet festet grepet om den nordligste delen av fastlandet. Caithness lå heller ikke under bispestolen i Kirkwall, og katanesningenes motstand mot den skotske biskopen i denne sørligste delen av jarlenes rike skulle ytterligere bidra til å bane veien for kongelig skotsk maktovertakelse.

Parallelt med dynastiskiftet, styrket også de norske kongene sin maktstilling på Orknøyene, som etter hvert fikk både norsk lov, norsk tingordning og egen lagmann. På forhånd var det kongelige hirdmenn på øyene. I økende grad har orknøyingene blitt trukket inn i lokalt styre og stell, og ved slutten av århundret framtrer Orknøyene som det vi kan kalle en landskommune. Dette har også gitt et frirom til domkapitlet og den lokale geistligheten, som i økende grad ble rekruttert blant innvandrede skotter. Innvandringen har ikke ført til noen umiddelbar skottifisering av orknøysamfunnet. De nye landsmennene er blitt naturaliserte orknøyinger, og på 1400-tallet omtales fortsatt fastlandskottene som fremmede og utlendinger av landets egne menn, være seg av skotsk eller norrønt opphav. Det skotske innslaget har vært svakere på Shetland, og i domkapitlet i Kirkwall var erkedekananen på Shetland førstemann. To av dem skulle bli biskoper. Det må likevel legges til at den geistlige kontakten mellom Orknøyene og Skottland ble styrket i seinmiddelalderen. Mens geistligheten i de norrøne bispedømmene lenger nord har søkt til Nidaros, har St. Andrews blitt et lærdomssentrum for orknøyegeistligheten. Bispesetet fikk eget universitet i 1413. Men også bispestolen i Kirkwall var rustet for studier, blant annet med en betydelig boksamling, hvorav flere norrøne manuskripter (Crawford 2003: 153–154).

Etter 1248 ser det ut til at bispestolen i Kirkwall for det meste er blitt besatt med lokale menn, som etter valg i domkapitlet ble vigslet av erkebiskopen i Nidaros (Smith 2012). Ettersom det ikke fantes klostre i bispedømmet, var det heller ingen annen lokal base for rekruttering til bispestolen enn domkapitlet i Kirkwall.⁷ Peter, som etterfulgte Henrik, og Dolgfinn, som ble ordinert av biskopen i Oslo, har vi alt nevnt. Etter Dolgfinn fulgte Vilhelm III, som hadde vært kannik og erkedekan på Orknøyene. Han ble ordinert av erkebiskop Eiliv i 1310, og suspendert fra embetet av den samme erkebiskopen ti år seinere, men gjeninnsatt i stillingen etter ei tid. Samme bakgrunn hadde trolig Vilhelm IV, som overtok etter Vilhelm III. Vi vet ikke når det skjedde, heller ikke kjenner vi omstendighetene ved hans valg og ordinasjon. Liksom forgjengeren ser han ut til å ha vært en stridbar biskop.

⁷ Imidlertid utelukker ikke Ian Beuermann at det kan ha vært meningen å opprette et benediktinerkonvent på Birsey ved midten av 1100-tallet (2007: 167). Det kan føyes til at det i St. Andrews (1144), liksom i Nidaros og Bergen ble opprettet et protokapittel ved domkirken bestående av augustinermunke.

I 1369 utstedte 24 fremtredende orknøyinger og shetlendinger, både geistlige og lekmenn, et vitnebrev om forlik i konflikten mellom Vilhelm IV og kongens sysselmann på Orknøyene, Håkon Jonsson. Det har dreid seg om omfattende økonomiske uoverensstemmelser, og det har gått hardt for seg med arrestasjoner av menn og beslag av gods og penger. Også kongemaktens interesser var blitt skadelidende, blant annet forpliktet biskopen seg til å betale tilbake en betydelig sum penger i gull (100 nobler) til kronen. Det ble også satt som betingelse at biskop Vilhelm, liksom andre biskoper i kongens rike, skulle holde seg med gode innfødte menn, som skulle høres i alle saker av betydning for kirken og kongemakten så vel som for menigmann (DN I 404). Det var også Vilhelm IV som skulle utnevne sin navnebror Vilhelm Jonsson Buchan til erkeidekan på Shetland. Han ble den femte biskop i Kirkwall med det navnet (1390). I 1382 ble Vilhelm IV tatt av dage, trolig på jarlen Henrik Sinclairs initiativ. Årsaken til drapet er uklar (Haug 2014: 125, jf. Grohse 2014: 170).

I 1384 ble som nevnt kapitlets valg forkastet av paven, som likevel utnevnte kapitlets kandidat, Johannes fra Fetlar på Shetland. Selv om biskopene til Kirkwall ikke lenger ble ordinert av metropolitten i Nidaros, har erkebiskopene trolig mottatt følgebrev om utnevnelsene, skjønt om det vet vi ikke noe sikkert før i 1461, da Vilhelm Tulloch ble utnevnt.

Unionskongemakten skulle komme til å spille en sentral rolle ved bispeutnevnelsene på Orknøyene fra slutten av 1300-tallet. Orknøybiskopene har nå avlagt troskapsed til kongen, og de fikk viktige oppgaver i den nordiske unionsmonarkiets tjeneste, både innad i unionskongens riker, og i forholdet til Skottland. Eksempelvis ble Johannes fra Fetlar på dronning Margretes initiativ forflyttet fra Kirkwall til bispedømmet Cammin i Pommern, og han har trolig også spilt en rolle ved tronskiftet i Norge etter Olav IV Håkonssons død i 1387 (Dahlerup 1990, jf. Haug 2014: 126). Likeså har den neste Johannes på bispestolen i Kirkwall, Johannes Colchestre alias Pak, engelskmann og pavelig kapellan, søkt kontakt med dronning Margrete og unionshoffet. Han var den eneste biskop fra Nidarosprovinsen som deltok på kroningsmøtet i Kalmar i 1397 (NgL 2. r. I, s. 28). Thomas Tulloch (1418–61) var skotte med blandt annet bakgrunn som kannik i Caithness. Han ble i 1422 forlent med Orknøyene av kong Erik av Pommern, og kom i hele sin biskopstid til å ha et nært forhold til de nordiske unionskongene. I 1426 var han i Bergen, hvor han deltok som medlem av det norske riksrådet i forhandlingene med Skottland om fornyelse av Perth-traktaten fra 1266. Hans etterfølger Vilhelm Tulloch, hadde bakgrunn fra domkapitlet i Kirkwall. Også han styrte i perioder Orknøyene på vegne av kong Christian I, og ble tildelt en nøkkelrolle ved overføringen av Orknøyene til Skottland i 1468. Vilhelm styrte Orknøyene og Shetland på vegne av den skotske kongen 1472–78.

Island

Islandskirken er blitt karakterisert som en «godekirke». Goder kaltes de høvdingene som tegnet Island som eget politisk samfunn før 1262/64. Landets biskoper kom fra denne høvdingeklassen, eller var i det minste nær knyttet til og avhengige av landets ledende menn. Erkebiskop Øystein Erlendsson (1161–88), som i 1170-årene kom i gang med det kirkelige reformarbeidet på Island, måtte gi opp på grunn av motstand fra godene og de lokale biskopenes manglende støtte hjemme.

Skiftet kom i 1238. Da kuppet erkebiskop Sigurd bispevalgene både i Skálholt og Hólar. Bakgrunnen var at begge de to islandske bispestolene var blitt ledige, og da godenes kandidater dukket opp i Trondheim for å bli ordinert, forkastet erkebiskopen de islandske valgene og valgte og ordinerte i stedet to nordmenn (Beistad 2012; 2016: 59–80). Fra nå av og fram til slutten av 1300-tallet var bispetilsettingene på Island fullt og helt under kontroll av kirkeledelsen i Nidaros. Trolig har kannikene i Nidaros etter midten av 1200-tallet sammen med erkebiskopen forvaltet valgretten til de oversjøiske bispestolene som ikke hadde eget domkapitel, slik Arne Odd Johnsen hevder (1955: 254). Det er dokumentert første gang ved valget av den islandske abbeden Brandur Jónsson til biskop i Hólar i 1263. Domkapitlets rett til å delta ved valget av biskoper til disse oversjøiske bispedømmene ble endelig bekreftet i 1297 etter mange års strid med bispestolen i Bergen om retten til å velge biskoper til Færøyene (se nedenfor).

Også på Island oppsto det problemer for erkebiskopene fra slutten av 1300-tallet og fram til midten av 1400-tallet som følge av det nære samarbeidet mellom kongemakten og pavedømmet. Men stort sett ble tradisjonen fra 1238 fornyet etter det sterke unionsmonarkiets sammenbrudd i 1430-årene og den kirkelige konsilbevegelsen, som under møtene i Basel bidro til å tilbakeføre kirkelig styringsmakt til provinslederne. Blant annet vedtok Baselkonsilet i 1436 at erkebiskopen i Nidaros, som en midlertidig foranstaltning, skulle sørge for å skaffe og ordinere biskoper til de oversjøiske bispedømmene. Vedtaket kan, som Eldbjørg Haug påpeker, leses som en bekreftelse av vedtaket fra 1297 om erkebiskopens og domkapitlets rett til å velge biskoper til de oversjøiske bispedømmene som ikke hadde egne domkapitler (Haug 2014: 133; Haug 2016).

Grønland

Selv om Grønland nærmest var å betrakte som et slags kirkelig anneks til Island, og mange grønlandske biskoper skiftet mellom bispesetet på Gardar og tjeneste på Island – én ble også flyttet til Orknøyene (1394), fantes det ikke noe slags høvdingevesen på Grønland. Ifølge tradisjonen skal grønlandene ha bedt kongen i Norge om å skaffe

biskop. Om den aller første grønlandsbiskopen, Eirik Upsi, vet vi lite. Han kom til landet i 1112, og forsvant etter å ha reist til Vinland i 1121. Den neste biskopen i landet, Arnald, ble sendt ut til Grønland i 1124 av Sigurd Jorsalfar etter å ha blitt ordinert av erkebiskopen i Lund (Kolsrud 1913: 281). Det er få opplysninger om hvem som ellers har valgt eller utpekt kandidater til bispestolen på Gardar, men alt tyder på at erkebiskopen i Nidaros tidlig har fått kontroll med tilsettingene, og etter at bispestolen ut over 1300-tallet stort sett ble stående ubesatt, har grønlandsbiskopene etter valg og vigsel gjerne blitt værende i Nidaros, og tidvis vikariert for erkebiskopen som visitatorer o.l., seinere i middelalderen er også noen blitt utnevnt ved Kurien og satt til tjeneste andre steder i Europa. Det kan likevel være verdt å merke seg at det i tilfellet Grønland som i tilfellet Færøyene har vært et spesielt forhold til bispesetet i Bergen. I mange år etter 1341 oppholdt Ivar Bårdsson seg på Grønland som bestyrer av bispedømmet mens bispestolen var ledig. Ivar var kannik ved Apostelkirken, og han ble sendt til Gardar av biskop Håkon i Bergen (Finnur Jónsson 1930).

Færøyene

Også færøyingene har fått biskoper fra Norge. Bispesetet i Kirkjubøur ble liksom bispesetet på Gardar opprettet i begynnelsen av 1100-tallet, og fra første stund har det vært et sterkt bånd mellom bispestolen i Bergen og biskopen på Færøyene. Sannsynligvis var den første vestlandsbiskopen på Selja, Bernhard, også biskop for færøyingene.⁸ Det vestnorske bispesetet ble flyttet til Bergen ca. hundre år seinere (1170). På 1200-talet var det blitt tradisjon at biskopen og domkapitlet i Bergen valgte biskopene til Færøyene, som så ble ordinert av erkebiskopen, skjønt bergensernes valgrett som nevnt var omstridt. Da Erlend i 1269 ble utnevnt til biskop på Kirkjubøur, skjedde det i Bergen, hvor erkebiskopen valgte og domkapitlet samme sted konfirmerte den utvalgte biskopen. Noen måneder seinere ble Erlend vigslert i Nidaros. Dette var trolig et situasjonsbestemt kompromiss, ettersom erkebiskopen og domkapitlet i Trondheim mente å ha valgretten til alle de oversjøiske bispestolene uten eget domkapittel.

⁸ Haug 2014: 103. Edvard Bull antar at også Shetland kan ha ligget under den norske vestlandsbiskopen på Selje før øyene kom under biskopen på Orknøyene. Selje var den hellige Sunnivas øy, og på 1300-tallet betalte shetlenderne fortsatt en årlig avgift kalt «sunnivamel» til biskopen i Bergen (Bull 1931: 134). Når bispesetet Kirkjubøur ikke nevnes i listen over bispedømmer i pave Anastasius fundasjonsbulle for erkebiskopesetet i Nidaros 1154, kan det skyldes en inkurie. Utgiverne av *Diplomatarium Danicum* (1. r. vol. ii: 1053–1169, s. 209) vil derimot mene at Færøyene var inkludert i Island i 1154, siden øyene ikke forekommer som eget bispesete før 1206, da pave Innocens III bekreftet pave Anastasius bulle.

Striden om valgretten til bispestolen i Kirkjubøur endte med en erklæring om at erkebiskopen og domkapitlet i Nidaros sammen skulle ha ansvar for å velge biskoper til de bispestolene som ikke hadde eget domkapitel. Dette ble tatt inn i et forlik mellom erkebiskopen og domkapitlet, som i årevis hadde hatt en konflikt gående om kannikenes rett til deltakelse i erkebiskopens styre av bispedømme og kirkeprovins. Forliksmøtet fant sted på Tautra i 1297. Forliksbrevet forteller at kong Eirik Magnusson hadde deltatt i forhandlingene (L. Hamre 2003: 207–208). Spørsmålet om valgretten til bispestolen på Færøyene forsuret fortsatt forholdet mellom erkebispesetet og bispestolen i Bergen på erkebiskop Eilivs tid (1311–32), ifølge Edvard Bull trolig også under Eilivs etterfølger Pål Bårdsson (1333–46).⁹ Og skikken med å finne bispespekandidater til Kirkjubøur blant bergensgeistligheten varte til godt ut på 1300-tallet. Den aller siste katolske biskopen til Kirkjubøur, Amund Olavsson (1533), ble også rekruttert fra domkapitlet i Bergen.

Sodor

Også ved domkirken i Peel har det vært et slags domkapitel. Mankrøniken kan fortelle at Lavrans, erkedekananen på Man, ble valgt til biskop av et samlet kapitel, og at han deretter tok av sted til Norge for å presentere seg for kong Håkon og bli ordinert av erkebiskopen i Nidaros. Dette var i 1248 mens kong Harald Olavsson av Man var hos kong Håkon. Harald nektet å godkjenne bispevalget, og krevde at Lavrans skulle

⁹ Bull 1926. Hvor vidt surt forholdet mellom de to bispesetene kan ha vært, er det vanskelig å ha noen dokumenterbar mening om. Men det kan observeres en rekke interessante geistlige forbindelser mellom Nidaros og Bergen i tiårene rundt 1300. Erkebiskop Pål Bårdsson, som etterfulgte Eiliv, hadde vært kannik i Bergen før han i 1326 ble kannik i Nidaros, og i 1333 erkebiskop. I 1327 var han dessuten blitt kongens kansler og prost ved Mariakirken i Oslo. Og Arne Einarsson vade (1346–49), erkebiskop Eilivs søstersønn, som hadde bestyrt erkebispegården og vært kannik i Nidaros under sin onkel, ble deretter kannik i Bergen før han kom tilbake som official i Nidaros, hvor han endte som erkebiskop. Thorstein Eiriksson hadde vært kannik i Nidaros før han overtok bispestolen i Bergen (1343-49). Dessuten har erkebiskopene stadig vekk oppholdt seg i Bergen, hvor de i slutten av 1200- begynnelsen av 1300-tallet bygde et stort gårdsanlegg, som både skulle tjene representative funksjoner og erkebiskopens stadig voksende interesser i handelen med tørrfisk. Bergen ble på sett og vis en alternativ møteplass for erkebiskopen og hans oversjøiske biskoper. Både Jon Raudes provinsialkonsil i 1280 og Eilivs provinsialkonsiler i 1320 og 1327 ble holdt i Bergen, og i 1331 ble Eiliv oppsøkt av utsendinger fra geistligheten på Skye i sitt kapell i Bergen. Da gjaldt det et problematisk bispevalg; mens Pål Bårdsson noen år seinere måtte ta seg av en strid om prestestillingen i Os, rett sør for Bergen (se nedenfor). Det har med andre ord vært mange profesjonelle og sosiale bånd mellom geistligheten i Bergen og Nidaros, og ved sine hyppige opphold i Bergen og via sine faste representanter i byen har erkebiskopene trolig hatt et nært kjennskap til det indre liv blant byens geistlige.

bli med hjem til Man for å bli valgt på nytt, og denne gang i nærvær av ham selv og alle prestene og folket på øya (Broderick 2004: f. 46v). Valgretten til Furness nevnes ikke.

Kongen på Man kan ha hatt, eller gjort krav på patronatsrett til bispestolen på Peel. I Perth-traktaten av 1266 bestemmes det at Alexander III av Skottland, skulle ha patronatsrett til bispestolen, og dermed rett til å presentere biskop ved vakanse. Det er grunn til å anta at Alexander III overtok patronatsretten etter mankongene. Mye er likevel uklart når det gjelder de lokale instansenes rolle i tilsettingsprosessen. Det gjelder blant annet forholdet mellom den kongelige patronatsretten og valgprivilegiet til munkene i Furness, samt geistlighetens deltakelse ved bispevalget. På 1300-tallet rapporteres det om flere bispevalg av kapitlet ved domkirken på Peel, også etter 1331 da pavene i Avignon providerte og viet de utvalgte biskopene. Abbeden i Furness har i enkelte tilfeller konfirmert den utvalgte biskopen før han reiste til Kurien for å bli ordinert (Kolsrud 1913: 327–332). Når de skotske kongene ikke nevnes i forbindelse med bispevalgene i første halvdel av 1300-tallet, skyldes det trolig politiske forhold. Mellom 1332 og 1357 var det borgerkrig i Skottland, og ved begynnelsen av århundret, da den engelske kongen forsøkte å vinne kontroll over landet, ser det ut til at først Edvard I og dernest Edvard II av England har hatt hånd om bispeutnevnelserne på Man og øyene (Kolsrud 1913: 328–329; Brown 2004: 232–254).

Ellers ser vi av Mankrøniskens bispeliste at man har funnet bispeemner både lokalt på Man og ikke minst i de skotske nabobispedømmene Argyll og Galloway. Et par ubestemmelige skotter forekommer også, samt en engelskmann. Et barnebarn av kong Gudrød Olavsson er også blitt utpekt til biskop, men han mislyktes trolig i å overta bispedømmet da han manglet støtte i Furness (Woolf 2003: 178). Ellers vet vi ikke så mye om biskopenes sosiale bakgrunn. I det hele tatt tegner krøniken et interregionalt geistlig rekrutteringsmønster hvor både kongemakt og internkirkelige forhold med særlig tilknytning til Furness og Rushen har vært viktig.

AVRUNDING

Sættargjerden i Tønsberg (1277) mellom kong Magnus og erkebiskop Jon bestemmer at bispevalget skulle være fritt og uten innblanding fra kongemaktens side. Men før valget ble bekreftet, skulle *electus*, slik skikken var, i egen person presenteres for kongen (NMD, s. 142). Selv om deler av Sættargjerden ble suspendert etter kong Magnus død i 1280, ser erkebiskopen og kapitlet i Nidaros ut til å ha sluppet kongelig innblanding i tilsettingene ved de norrøne bispestolene fra 1270- til 1370-årene. Kongelig innblanding var heller ikke noe spørsmål på Orknøyene fra midten av 1200-tallet og fram til slutten av 1300-tallet. Ettersom ansettelsene der ser ut til å ha fulgt

kanonisk skikk og bruk, har det heller ikke vært grunnlag for erkebiskoppelig intervensjon. Bispestolen på Peel har utgjort en kategori for seg. Kandidatutvelgelsen der lå både utenfor nidarosbiskopens og den norske kongens rekkevidde.

Det kirkelige skismaet og samarbeidet mellom kongemakt og pavemakt undergravde erkebiskopens posisjon som provinsleder i en snau femtiårsperiode fra slutten av 1300-tallet. I økende grad fikk kongemakten fram sine kandidater til bispestolene med hjelp fra Kurien, og domkapitelsvalg og erkebiskoppelig ordinasjon ble erstattet av pavelig provisjon og ordinasjon ved Kurien.¹⁰ Paradoksalt nok bidro kong Erik av Pommerns intervensjon ved bispetilsettinger på Orknøyene til at øyene enn så lenge ble bevart for Nidarosprovinsen (Haug 2014: 126).

Under Aslak Bolts erkeepiskopat (1428/30–50) ble det gamle tilsettingssystemet delvis restituert. Som nevnt hadde Aslak allerede i 1436 fått Baselkonsilets støtte til kravet om at erkebiskopen i Nidaros skulle sørge for biskoper til de oversjøiske bispedømmene. I 1440 vigslet han Gottskalk Kønexson til biskop i Hólar. Gottskalk hadde vært prest i Lårdal i Telemark, og seinere korsbror i Hamar og prest på Gran på Hadeland. Kildene sier ingenting om forutgående valg, men vi må tro at valg ved domkapitel og erkebiskop har funnet sted. Tjuefire år seinere valgte domkapitlet i Nidaros for første gang på mange tiår en av sin tidligere kolleger til biskop i Skálholt (Kolsrud 1913: 268, 279). Ellers har de fleste etterfølgende biskoper i Skálholt og Hólar vært islendinger, og mange av dem er blitt valgt på lokale prestemøter eller på Alltinget før ordinasjon i Nidaros. Slike lokale valg har noen ganger blitt delegert av domkapitlet i Nidaros. Sigmund Eyolfsson var den siste som ble valgt av et lokalt prestemøte på Island og deretter vigslet av erkebiskop Olav Engelbrektsson (Kolsrud 1913: 269). Det var rett før erkebiskop Olav måtte rømme landet i 1537. Alt i alt faller det derfor naturlig at vi i den videre framstillingen av nidarosnettverket konsentrerer oss om de norrøne bispedømmene og det vi kan kalle Nidaroskirkens klassiske periode ca. 1270–1370.

De profesjonelle og sosiale båndene:

hvem ble biskoper i de norrøne landene nord i havet?

Av de 36 suffraganbiskopene som ble tilsatt på de norrøne bispedømmene Skálholt, Hólar, Gardar og Kirkjubøur mellom 1234 og 1366 var det 28 nordmenn, 7 islendinger og én ukjent utlending. Flere av de islandske biskopene har gjort seg særlig bemerket, og er godt dokumentert i diplomer og annaler. To av dem, Árni Þorláksson (biskop

¹⁰ Haug 1996. Ifølge Lars Hamre kan det dokumenteres at mellom 1350 og 1430 har 25 norske biskoper blitt tilsatt ved pavelig provisjon. I 17 tilfeller har bispeemnet personlig vært til stede ved Kurien, mens de øvrige åtte er blitt konfirmerte, providerte eller translatererte mens de selv har oppholdt seg «extra curiam» (Hamre 1974: 176).

i Skálholt 1269–98) og Laurentius Kálfsson (biskop i Hólar 1324–31), har til og med fått sine egne sagaer basert på samtidige dokumenter og nære kollegers informasjon. Alle de 7 islandskfødte biskopene klumper seg sammen i tidsrommet 1263 til 1343, da Nidaroskirken sto på høyden av sin makt ute i den norrøne diasporaen. Tre av dem ble utnevnt mens Magnus Lagabøte var konge (1263–80), én i Håkon Vs kongstid (1299–1319) og tre under Magnus Eriksson (1319–74).

Mye tyder på at det primært har vært kirkepolitiske grunner til utnevnelsene av to første norskfødte biskopene på Island i 1238, Sigvart Tettmarsson i Skálholt og Botolf i Hólar. Det dreide seg om å bryte de islandske høvdingenes makt over landets kirke og få ansatt kirkeledere som kunne fremme erkebiskopens reformpolitikk. Sigvart ble også trukket inn i Håkon Håkonssons islandspolitikk. Det gjaldt i enda sterkere grad for Heinrek Kárson (eller Karlsson), trolig utlending av ukjent opphav, som ble vigset av kardinal Vilhelm av Sabina under kroningsmøtet i Bergen i 1247.¹¹ Han etterfulgte Botolf. Heinrek var likeså mye kongens som kirkens mann på Island. Kong Håkon holdt da også takketale ved Heinreks begravelse i Tønsberg i 1260.¹² Tilsvarende rikspolitiske motiver kan ikke spores ved utnevnelsene etter 1263, da Island og Grønland var kommet under den norske kongens herredømme, skjønt den aller første innfødte islandske biskopen, Brandur Jónsson (1263–64), ble valgt av domkapitel og erkebiskop med samtykke av kongene Håkon Håkonsson og Magnus Håkonsson. Kongene hadde med andre ord fortsatt politiske interesser å vareta ved ansettelse av biskoper, i alle fall i Norge. Men vi hører ikke seinere om kongelig deltakelse eller innblanding ved ansettelse av biskop på Island eller i noen av de andre norrøne landene før slutten av 1300-tallet. Vi kan likevel ikke utelukke at kongene fortsatt har påvirket bispeutnevnelsene i de norrøne skattlandene.

Dessuten ser vi at enkelte biskoper har handlet med kongelig myndighet. Således fortelles det i *Laurentius Kálfssons saga* at Árni Helgason, som i 1304 overtok bispestolen i Skálholt etter onkelen Árni Þorláksson, ved en anledning skal ha handlet med «mikit vald af konungi Hákonu» (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 310). «Vald» betyr myndighet, men kan vel her nærmest oversettes med fullmakter. Liksom onkelen var også Árni Helgason vel ansett i Norge. Han karakteriseres ellers som en smålåten og stillfaren mann (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 275). Også Audun Torbergsson eide kongens fortrolighet. Han etterfulgte Jörundur Þorsteinsson som biskop i Hólar i 1313, og hadde vært Håkon Vs fehirde i Trondheim og sogneprest i Trondenes. Ifølge *Laurentius Kálfssons saga* var Audun førstemann i domkapitlet, og

¹¹ Jón Viðar Sigurðsson (2003: 129) mener at han var nordmann.

¹² *Håkon Håkonssons saga*, s. 253–254., 264–265, 267, 271, 277–278, 303; om biskop Sigvart ibid. s. 265, 267, 277–278, 313.

kannikene valgte ham til biskop på Island for å få ham vekk fra kongen, ettersom kongen bare ville høre på ham, og ikke på dem (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 319). Audun var ellers ikke den eneste av trondheimskannikene som ytte Hákon V viktige tjenester. Erlend Styrkársson, som i 1303 på kong Hákons vegne forhandlet med uppsalabiskopen Nils Alleson om det lokale kirkeholdet i Jemtland, avanserte riktignok ikke til biskop, men ble seinere utnevnt til kongens fehirde. Han var den best gasjerte embetsmann ved kongens hoff med tjue marks rente (Imsen 2011: 303; NgL III, s. 74).

Vi må anta at erkebiskopenes positive holdning til islandskfødte biskoper etter overgangen til monarki (1262–64) skyldtes, at den islandske geistlighet ikke lenger sto i det samme avhengighetsforhold til de lokale høvdingene som før. «Nasjonale» motiver har neppe påvirket bispeutnevelsene på Island (Jón Viðar Sigurðsson 2003: 129). Det er likevel interessant å merke seg at biskop Laurentius i Hólar på sitt dødsleie ytret ønske om å få en islandsk etterfølger, fordi en islending nødvendigvis ville kjenne forholdene i landet bedre enn en nordmann. Laurentius har også formidlet dette ønske i brev til erkebiskop Eiliv (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 440–441). Og han skulle bli bønnhørt, da Eiliv utnevnte Egill Eyjúlffsson til ny biskop på Hólar. Egill var en av Laurentius mest fortrolige medarbeidere. Også erkebiskopen kjente Egill godt og hadde tillit til ham. Ved en tidligere anledning, da Laurentius var gjest i erkebispegården, hadde han uttalt at han foretrakk Stefan Hauksson som oppvarter, fordi han var islending. Da Árni Þorláksson i 1268 ble sendt til Nidaros med anbefalingsbrev fra Jörundur Þorsteinsson i Hólar og de beste menn i Skálholt bispedømme, ba også de om at det måtte utnevnes en landsmann til det ledige bispetet. Dette ønsket ble i første omgang ikke etterkommet, men da den nyutnevnte Torleiv døde før han kom av sted til Island, ble det likevel Árni som fikk bispestillingen (Imsen 2018: 205). Torleiv hadde vært korsbror ved domkirken i Nidaros og kan ha vært foretrukket av ansiennitetsgrunner. Forholdet mellom de islandske biskopene og kirkeledelsen i Nidaros har vært tett fra 1260-årene og fram til andre halvdel av 1300-tallet. Det gjelder både de islandskfødte og de norske.

Av de norskfødte biskopene er de fleste blitt rekruttert fra domkapitlet i Nidaros eller klostrene rett utenfor byen, Nidarholm (Munkholmen) og Helgeseter. Det første var et benediktinerkonvent, det andre et augustinerkloster. På Island fantes det bare benediktiner- og augustinerklostre. Den første norske biskopen i Skálholt, Sigvard Tettmarsson, hadde vært abbed på Selja, som lå i Bergen bispedømme, men han var utvilsomt erkebiskopens mann, og dessuten benediktiner. Botolf, som var den første norskfødte biskopen i Hólar, hadde vært augustiner munk i Helgeseter. Audun Torbergsson i Hólar (1313–22) har vi alt nevnt. Han må ha vært en meget

dyktig administrator. Som biskop samlet han alle de lokale måldagene i ei felles jordebok for hele bispedømmet (Jón Viðar Sigurðsson 2012). Audun roses også som en fremragende kirkeleder i *Laurentius Kálfssons saga*.

Grim Skulason i Skálholt, som døde snart etter vigselen, var abbed i Nidarholm, men kan opprinnelig ha vært fra Bergen, hvor han ble vigslet av biskopen etter ordre fra erkebiskopen (1321). Jon Halldorsson, som etterfulgte Grim i 1322, danner et unntak ettersom han var dominikaner fra Bergen og medlem av domkapitlet samme sted. Men han ble valgt og vigslet i Nidaros. Også han døde i Bergen. Enkelte har ment at Jon Halldorsson kan ha hatt islandsk mor, men det lar seg vanskelig verifisere. Jon Eindrideson i Skálholt (1339–41) hadde liksom Sigvart Tettmarsson vært abbed i Selja. Orm Aslaksson i Hólar (1343–56) hadde vært korsbror i Stavanger, men ble valgt og vigslet i Nidaros. Gyrd Ivarsson i Skálholt (1350–60) hadde også vært munk i Helgeseter kloster og var augustiner, han kom seinere til Jonskloster i Bergen, som også var et augustinerkonvent, og som i likhet med Helgeseter i Nidaros hadde tjent som et slags protokapitel ved bispetet. Jon Eiriksson skalle i Hólar (1357–90) hadde tidligere vært biskop på Grønland. Han ble valgt og vigslet i Nidaros, overføringen skjedde etter avtale mellom erkebiskopen i Nidaros og Kurien. Også Torarin Sigurðsson i Skálholt (1362–64) ble valgt og vigslet i Nidaros, uten at vi kan si noe mer om han, men navnet kan kanskje tyde på at han var islending. Hans etterfølger Oddgeir Torsteinsson (1366–81) var imidlertid norsk. Han hadde vært korsbror ved Kristkirken (domkirken) i Bergen. Også etter at paven begynte å providere biskoper til bispetetene på Island forekommer det enkelte nordmenn, som Vilkin Henriksson 1394–1405, som hadde vært prior i Bergen og Jon (1406–13), som hadde vært abbed ved Munkeliv i Bergen. Begge var biskoper i Skálholt.¹³

De islandskfødte biskopene føyer seg inn i det samme mønsteret som de norske. Men vi vet mer om islendingene. Liksom mange av sine norske kolleger har de hatt bakgrunn fra et lokalt benediktiner- eller augustinerkloster. De har fått sin grunnutdanning ved ett av de to bispetetene på Island eller ved et lokalt kloster. Videre utdanning har de gjerne skaffet seg i Nidaros, hvor latinen og kirkeretten sto sterkt. Noen har også reist enda lenger, som Jon Halldorsson, som hadde studert både i Paris (teologi) og Bologna (kirkerett).

Mange av islendingene har oppholdt seg lange perioder i Nidaros i løpet av sin embedstid. Árni Þorláksson, som hjemme hadde kunnet trekke på Sigvart Tettmarssons gunst, vant tidlig både kong Magnus og erkebiskopens tillit. Før Magnus Lagabøte døde, var Árni ofte i lag med kongen, og varetok både kongedømmets og

¹³ Se ellers i Kolsrud 1913 under Skálholt og Hólar om bakgrunnen til de islandske biskopene. Det samme gjelder personalopplysningene om biskopene på Færøyene og Grønland.

kirkens interesser på Island. Blant annet gjorde han en stor innsats ved innføringen av den nye kongelige lovboka *Járnsiða* i 1271. Etter kongens død, støttet han lojalt opp om erkebiskop Jon i striden med formynderstyret for kong Eirik Magnusson, som ville rive ned alt det erkebiskopen hadde fått til i kong Magnus tid. Árni fikk også innført en egen kristenrett for sitt bispedømme, som i mangt er kalkert over erkebiskop Jons kristenrett, og han har dessuten mottatt juridisk rådgivning og fått kirkerettslig litteratur av erkebiskopen (Vadum 2012). Alt dette er godt dokumentert i Árnis saga. Árni Helgason (1304–20), som etter noen års vakanse i Skálholt, etterfulgte sin onkel Árni som biskop, fortsatte i onkelens spor, og fikk blant annet satt det såkalte *Avaldsnesforliket* (1297) ut i livet, noe vi skal komme tilbake til. Han hadde administrert bispestolen under de lange oppholdene onkelens hadde hatt i Norge.

Laurentius Kálfsson i Hólar studerte i Nidaros, hvor han som ung student ble tatt under vingene av erkebiskop Jørund. Erkebiskopen hjalp ham i gang med å studere kirkerett, utnevnte ham til sogneprest ved Olavskirken, og oppnevnte ham til pønitiar med ansvar for de gavene pilegrimene brakte med seg til St. Olavs grav. Jørund sendte også Laurentius til Island med fulle erkebiskoppelige fullmakter for å visitere Skálholt og Hólar bispedømmer, og det mens han ennå bare var en ung prest i Nidaros. Men før reisen til Island hadde Laurentius fått det ubehagelige oppdraget å forkynne erkebiskop Jørunds bannlysningsbrev over erkebiskopens argeste motstandere i domkapitlet. Etter det ble Laurentius persona non grata blant korsbrødrene, som straffeforfulgte ham da han kom tilbake fra visitasoppdraget på Island. Erkebiskop Jørund var på det tidspunktet dødssyk, og maktet derfor ikke å beskytte sin protegé. Laurentius tok det som en ondartet spøk da han mange år senere fikk høre at erkebiskop Eiliv hadde valgt ham til biskop i Hólar. Eiliv Arnesson hadde sammen med korsbrødrene Audun Torbergsson Raude, som seinere ble biskop på Hólar, og islendingen Sighvatr, ledet kannikenes kamp mot erkebiskop Jørund og vært en av Laurentius argeste plageånder. Det var også disse tre som ble bannlyst av erkebiskop Jørund. Nå ba Eiliv Laurentius om å komme til Nidaros for å bli vigslat til biskop i Hólar. Siden skulle det bli et riktig hjertelig forhold mellom dem.

Også et par islendinger er blitt utnevnt til biskoper på Island etter at pavene begynte å providere biskoper til de oversjøiske bispesetene. Det gjaldt Árni Ólafsson til Skálholt (1413–20) og trolig også Jón Tófason (eller Henriksson) til Hólar (1411–23), som Jón Viðar Sigurðsson (2003: 133) regner for å være svensk. Etter dem fulgte det stort sett bare utlendinger på de islandske bispesetene fram mot midten av århundret. Flere av dem var engelske, noe som gjenspeiler islendingenes stadig tettere og mer problematiske forholdet til engelskmenn i første halvdel av 1400-tallet. Is-

lendingene ble også velsignet med den tidligere erkebiskopen i Uppsala, dansken Jens Gerekeson. Fra Uppsala ble han fordrevet, i Skálholt ble han druknet. Hans karriere endte i Bruará i 1433 (Storm 1888: 370).

Når det gjelder biskopene på Grønland og Færøyene er kildesituasjonen mye dårligere enn for Islands del. Alle Færøyenes biskoper er kommet utenfra, og de fleste av dem har hatt bakgrunn i bergensmiljøet. En av dem, Peter, som kom til Kirkjubøur i 1246, ble etter anmodning fra kapitlet forflyttet til bispestolen i Bergen i 1257 av pave Aleksander IV. Peter hadde vært kapellan hos biskop Arne i Bergen før han ble utnevnt til bispestolen i Kirkjubøur. Også Erlend, som var biskop på Færøyene 1269–1308, hadde vært korsbror og rektor i Bergen. Han fikk sammen med lagmannen Sigurd på Orknøyene i oppdrag av hertug Håkon Magnusson å utarbeide det som skulle bli det såkalte Sauebrevet (1298). Denne retterboten utgjør det viktigste tillegget til færøyingenenes utgave av den norske landsloven, som trolig ble innført på Færøyene i Håkon Magnussons hertugtid (NgL III, s. 33ff.; jf. Imsen 2018: 147–148). Lodin (1308–16), som etterfulgte Erlend hadde vært prest i Borgund på Sunnmøre, som riktignok hørte til Nidaros bispedømme. Men Lodin ble aldri vigslat, og han forble electus fram til sin død. Arne kom til Kirkjubøur fra Grønland i 1348, men døde samme år. Sigmar kom til Færøyene fra Bergen i 1320, hvor han hadde vært munk. Han var fortsatt i Bergen i 1321, men fra 1329 til 1339 het biskopen i Kirkjubøur Gervard; han kan ha vært tysker fra Bergen. Om bakgrunnen til hans etterfølger Håvard (1343–48) vet vi ingenting, men han har trolig vært norsk. Det gjelder også Arne, som hadde vært biskop på Grønland, og som ble overflyttet til Færøyene; vi vet ikke når, men han var død i 1359.

En nordmann forekommer også etter Arne Svæla, som ble providert av paven i 1369. Det dreier seg om Hallgeir Osmundarson, som i 1381 var blitt vigslat som biskop i Stavanger. Han nevnes som biskop til Kirkjubøur i 1392, da han trolig måtte vike for pavens kandidat. Og Richard, som etterfulgte Arne i 1381, kan ha hatt en norrøn bakgrunn ifølge Eldbjørg Haug, som vil knytte ham til det geistlige miljøet på Orknøyene (Haug 1996: 248). Etter Hallgeir følger ei lang rekke med utenlandske biskoper på Færøyene.

Om grønlandsbiskopene vet vi lite. Nikolas i Gardar kom fra Stavanger i 1239, Olav kom ut til Grønland i 1246, og sto formelt i stillingen til 1280, men oppholdt seg på Island 1262–64 og deretter i Norge (Nidaros) til 1271. Etter at Olav hadde forlatt Grønland, finner vi en ny biskop til Gardar, Gaute (1261–68), som hadde vært korsbror i Bergen. Tord Bokki, som var biskop på Grønland 1288–1314, var tilbake i Norge i 1309, hvor han også døde. Arne (1314–48) ble forflyttet til Færøyene i 1348. Han kan umulig ha vært på Grønland til 1348, ettersom biskop Håkon i Bergen

sendte Ivar Bárðsson til Gardar i 1341 for å forvalte bispestolen. Ivar skulle bli der i flere år, men trolig ikke helt fram til Alf overtok (1365–77). Alf kom fra Munkeliv. Liksom de fleste av sine islandske kolleger har biskopene på Færøyene og i Grønland oppholdt seg lange perioder i hjemlandet, og da helst i Nidaros, men også Bergen, hvor flere av dem endte sine dager.

Vi må gå ut fra at yrkeskarriere, tilknytning til domkapitler i Nidaros og Bergen og til benediktiner- og augustinerordenen, har bidratt til å knytte de norrøne biskopene til det geistlige miljøet i Norge, og i særdeleshet til erkebispesetet i Nidaros. På sett og vis kan bispestolene i Atlanterhavet betraktes som underbruk under Nidaros og Bergen. Dette endret seg noe med alle de pavelig utnevnte utlendingene på de oversjøiske bispestolene i første halvdel av 1400-tallet. Men i mange av disse tilfellene har unionskongedømmet stått bak den pavelige avgjørelsen, og ved midten av 1400-tallet var Bergen fortsatt en slags hovedstad for de norrøne landene i vest. Også erkebiskopen hadde siden slutten av 1200-tallet hatt base i byen.

Båndene av makt og myndighet: den hierarkiske disiplin i praksis

STYRINGSREDSKAPER OG STYRINGSUTFORDRINGER

Avslutningsvis skal vi se nærmere på hvordan den erkebiskoppelige myndighet gjorde seg gjeldende i de oversjøiske bispedømmene. Framstillingen hviler tungt på *Laurentius Kálfssons saga* (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998). Ingen annen saga gir et så omfattende og autentisk bilde av kirkelivet i Nidarosprovinsen som denne. Ikke minst står forholdet til erkebispesetet i Nidaros sentralt i beretningen om biskop Laurentius. Dette gjelder i noen grad også biskop *Árni Þorlákssons saga*. Den er likevel vel så opptatt av de store rikspolitiske spørsmålene og kongemakten som av forholdet til kirkeledelsen i Nidaros (Gunhild og Magnús Stefánsson 2007). Árni hadde stått kong Magnus nær, og han kom til å stå sentralt i kampen om de nye lovboekene, *Járnsiða* i 1271 og *Jónsbók* i 1281. Dernest kom striden mellom erkebiskop Jon Raude og formynderstyret for Eirik Magnusson etter Magnus Lagabøtes død i 1280, da Árni skiftet side og ble erkebiskopens kampfelle. Striden smittet over på forholdene mellom kirkeledelse og stormenn på Island, særlig preger kampen om de islandske kirkestedene framstillingen etter 1280. Og endelig kommer erkebiskop Jons eksil og død i 1282 og den langvarige vakansen ved erkebispesetet fram til biskop Jørund i Hamar ble erkebiskop i 1288. Árnis saga stopper i 1290, selv om han først døde i 1298.

Avstandene var enorme og kommunikasjonene innad i Nidarosprovinsen langsomme og tungvinte, og absolutt ikke ufarlige. Da det i 1280 ble holdt provinsial-

konsil i Bergen, som skulle komme til å falle sammen med kroningen av den nye kongen Eirik Magnusson, ble det sendt ut innkalling to år i forveien til de oversjøiske biskopene (Gunhild og Magnús Stefánsson 2007: 63). Dette var en av de få gangene biskopen til Sodor deltok på kirkemøte i Norge. Også Erlend av Færøyene og Árni av Skálholt møtte (NgL III, s. 229ff).

Til erkebiskop Jørunds provinsialkonsil i 1290 møtte Árni og Erlend, og til Eilivs konsiler i 1320 og 1327 møtte Vilhelm av Orknøyene begge ganger, Sigvat av Færøyene bare den første gangen, om vi skal tro utgiverne av *Norges gamle Love*.¹⁴ I de følgende provinsialkonsilene i 1334, 1336, 1346 (?), 1349 (?) møtte ingen av de oversjøiske suffraganene. I 1351, det siste konsilet før 1430-årene, møtte Jon av Gardar, men han kom ikke den lange veien til Norge. Som de fleste grønlandsbiskopene foretrakk han å bli i Norge etter vigselen.¹⁵ De felles kirkemøtene har vært tungvinte redskaper i provinsstyret, og det var mest fastlandsbiskopene som møtte.

De oversjøiske biskopenes fravær ved erkebiskopens provinsmøter betyr ikke at de ble holdt utenfor det som der ble behandlet og vedtatt. Konsilene produserte en rekke statutter, særlig gjaldt det for de møtene som erkebiskop Eiliv ledet. Dette omfattende tekstmaterialet er nesten utelukkende overlevert i det islandske diplomkorpus, de beste tekstene i avskrifter fra tida rundt 1350–60. Dessuten forteller Charles Joys, med henvisning til Absalon Taranger, at biskop Jon Halldorsson i Skálholt allerede i 1326 utga et statutt for sitt bispedømme, som inneholdt flere av de artiklene som året etter ble publisert i et av erkebiskop Eilivs statutter (Joys 1955: 373–374). Ettersom Jon ikke var til stede på konsilet i 1327, har han trolig diskutert disse spørsmålene med erkebiskopen på forhånd, kanskje allerede under oppholdet i Nidaros før han høsten 1323 reiste til Island, eller seinere pr. brev.

Brevene har vært effektive styringsredskaper. I *Árnis saga* vises det til 96 brev; de fleste er gått tapt, og brevmengden er knapt mindre i *Laurentius saga* (Gunhild og Magnús Stefánsson 2007: 10). I mange tilfeller er innholdet i brevene gjengitt. Brevreferansene vitner om at det har vært arkiver ved bispesetene, og at skriftlig kommunikasjon har vært betydelig, både innad i bispedømmene og mellom bispesetene og kirkeledelsen i Nidaros. Med brevene fulgte kongelige eller erkebiskoppelige sendemenn, i Laurentius tilfelle var det mest det siste. Da domkirken i Trondheim i 1328 ble herjet av brann, skrev erkebiskopen til biskopene på Island, trolig også til de andre oversjøiske biskopene, og ba om økonomiske bistand til å sette i stand kirken

¹⁴ I erkebiskop Eilivs tredje statutt, som utgiverne daterer til 1320, nevnes Jon i protokollen som den eneste tilstedeværende biskop fra skattlandene. Problemet er at Jon først ble ordinert til biskop i 1322 etter forutgående valg i 1321. Fastlandsbiskopene har også vært til stede, men de nevnes ikke ved navn. NgL III, s. 250, jf. Kolsrud 1913: 264.

¹⁵ Alle provinsialstatuttene er publisert i NgL bind III.

(Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 429). Pengene kom inn, og kirken ble like fin som før brannen og med ny korbue; den står fortsatt. At suffraganene måtte yte økonomisk støtte til kirkeledelsen, var ellers ikke noe nytt. Siden 1169 hadde de etter pavelig bestemmelse, vært pliktige til å betale en såkalt palliehjelp, *subsidium pallii*, til den utvalgte erkebiskopskopen for å finansiere hans reise til Roma for å motta pavens vigsel og det erkebiskoppelige verdighetstegn, palliet. Palliehjelpen kom fortsatt inn ved midten av 1400-tallet (Johnsen 1972). Suffraganene er også blitt innkalt til kirkeledelsen i Trondheim ad hoc, som ved bispeordinasjoner, og de var pliktige selv, eller ved stedfortreder, å møte hos erkebiskopen minst én gang i løpet av sin embets-tid.

Visitasen var et av erkebiskopens viktigste styringsredskaper. Visitasen ble trolig utført av noen som er blitt delegert myndighet av erkebiskopen, det kan ha vært ansatte ved erkesetet, eller lokale geistlige i det bispedømmet som skulle visiteres eller i nabobispedømmet. Erkebiskopene personlig har aldri foretatt visitasreiser utenfor Norge. Hvor ofte slike visitaser har forekommet, vet vi ikke noe om. Det har i alle fall ikke skjedd med jevne mellomrom. Visitatoren er blitt utrustet med fullmaktsbrev til å handle som om erkebiskopen selv var til stede, men viktige avgjørelser ser ut til å ha trengt erkebiskopens approbasjon (A.M. Hamre 2003).

LAURENTIUS KÁLFSSON

Laurentius ble som tidligere nevnt sendt til Island for å visitere landets to bispedømmer mens han ennå var fersk prest og pønitentiar i Nidaros. Dette hendte mens striden mellom erkebiskop Jørund og korsbrødrene sto på som hardest. I Laurentius' tilfelle skulle visitasoppdraget bli en katastrofe. Det fortelles at erkebiskopen utstyrte ham med brev, ferdig beseglet, men uten tekst, som han selv kunne fylle ut når det trengtes. Laurentius har med andre ord fått blankofullmakt, men hadde måttet sverge å ikke misbruke denne retten. Videre får vi vite at visitasen skulle gjelde både økonomi og embetsskjøtsel, geistlighetens faglige kompetanse og livsførsel, samt sedelighetsforholdene i bispedømmet generelt. Med andre ord et ganske omfattende mandat. Det har også vært ventet at visitator skulle utføre geistlige handlinger under visitasen, som å synge messe og preke. For Laurentius' del var det siste problematisk, og han ba om å få med seg en mer prekekyndig medarbeider, noe erkebiskopen frarådte, men som Laurentius fastholdt. Resultatet var at han reiste ut sammen med en dominikaner kalt Bjørn.

Erkebiskopens advarsel viste seg velbegrunnet. Bjørn og Laurentius kom ikke godt overens, og kløften dem imellom ble utnyttet av den lokale geistlighet, som ikke uten videre ville la seg diktere av visitatoren utenfra. Det ble ekstra problematisk i

Laurentius tilfelle, da han i Hólar møtte sin tidligere mentor og arbeidsgiver, som ikke fant seg i at guttungen kom her å skulle bestemme og blande seg opp i biskopens saker og hans forhold til underordnede. Det ble ikke bedre av at Laurentius brukte sine fullmakter mot sin tidligere sjef, og at han mente å ha bevis for både hor og incest blant biskopens slektninger. Kirkerettslige saker var blitt vanskjøttet, hevdet han, særlig ekteskapsaker. Da Laurentius truet med å skrive en rapport om biskopens embetsskjøtsel til erkebiskopen, skar det seg fullstendig. I tillegg ventet problemene i Nidaros, hvor erkebiskopen var blitt syk, og dermed satt ut av spill. Ved hjemkomsten til Nidaros ble han fengslet av korsbrødrene, som nå regjerte ved erkebispesetet, og mishandlet, før han i vanære ble sendt hjem til Island (Guðrún Ása Grímsdóttir 1998: 265–292).

Tilfellet Laurentius forteller at den erkebiskoppelige visitas var betinget av at visitator ikke bare hadde de nødvendige formelle fullmakter, men at han også hadde en posisjon som innga respekt dit han kom. Dessuten måtte visitator være velskolert i kirkerett, ettersom de fleste av de problemene han ble satt til å løse hadde et kirkerettslig aspekt. Det hjalp ikke at erkebiskop Jørund alt i starten satte Laurentius til å studere kirkerett. De biskopene han møtte på sin ferd var gjerne også skarpskodde kirkerettslærde. I det hele tatt er det interessant å merke seg hvordan kirkerettslige argumenter gjennomsyrer kommunikasjonen mellom kirkeledelsen i Nidaros og suffraganbiskopene, så vel som suffraganbiskopene seg imellom. I mange av de problemene Laurentius viklet seg inn, som i mange av de stridighetene som utspilte seg mellom biskopene på Island, ser vi at det gjaldt å formulere det beste juridiske argumentet, skjønt det var ikke alltid nok. Det hendte rett som det var at krokfot og knyttneve trumfet jussen.

Under normale forhold har likevel erkebiskopens ord veid tungt. Det vitner konflikten mellom biskop Laurentius og munkene på Möðruvellir om. Den hadde sitt opphav før Laurentius tiltrådte som biskop, men det ble hans lodd å finne en løsning. Utgangspunktet var et klostersondrenn som var gått i oppløsning som følge av munkenes vanskjøtsel. Munkene var blitt sekulariserte og klosterets inntekter lagt inn under bispesetet på Hólar. Allerede mens Laurentius var i Nidaros for å bli vigslet, ble han av en klosterbror i Helgeseter beskyldt for urettmessig å ha tiltusket seg Möðruvelli-klosterets midler. Det hele utviklet seg til et spørsmål om Laurentius autoritet som overordnet kirkelig øvrighet i bispedømmet. Han ble tvunget til å iverksette drastiske tiltak overfor de vrangvillige munkene, som svarte med å klage til erkebiskopen i Nidaros.

Konflikten tok en ny omdreining da erkebiskopen vedtok å oppnevne såkalte *judices delegati* med mandat til å foreta rettslig gransking av forholdene og avgi kjenn-

else ved dom eller la saken bli henlagt, slik at det kunne oppnås forlik mellom partene. De oppnevnte dommerne var biskop Jon i Skálholt og abbed Þorlák i Ver kloster. Partene ble innkalt til forhandlinger, og de sluttet forlik, som ble bekreftet og beseglet av de erkebiskoppelige domsmennene. Men munkene på Möðruvellir ga seg ikke, og hevdet året etter at Laurentius ikke hadde overholdt sin del av avtalen. Biskop Jon satte da forliket til side og stevnet partene til domsmøte. Det kunne ikke Laurentius akseptere. Han mente at de oppnevnte dommerne ikke lenger hadde domsmyndighet i saken etter at de hadde fremforhandlet og beseglet forliket. Dertil avviste han biskop Jons framstilling av både fakta og jus. Jon og Þorlák truet så med å innberette Laurentius til erkebiskopen for ulydighet og hjemfallen til kirkestraff (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 391–403).

Utgangen ble at partene ble enige om å overlate avgjørelsen til erkebiskopen. Jon og Laurentius utformet hver sine juridiske betenkninger, og sendte sine menn til Nidaros for å bearbeide erkebiskopen. Kort fortalt gikk Laurentius seirende ut av striden, idet erkebiskop Eiliv satte til side de oppnevnte domsmennenes kjennelse og valgte å gi sin tilslutning til Laurentius syn på faktum og rettsanvendelse. Da erkebiskopens brev kom til Island lot Laurentius den latinske teksten oversette til norrønt og lese opp i domkirken og bekjentgjøre rundt i bispedømmet (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 424–425). Det er likevel verdt å merke seg at forfatteren av sagaen mener at både Jon og Laurentius ut fra hvert sitt kirkerettslig ståsted kunne argumentere like overbevisende for sine standpunkter. Vi kan kanskje ikke utelukke at erkebiskop Eiliv har hatt dårlig samvittighet når det gjelder Laurentius, ettersom det var Eiliv og et par andre i domkapitlet som i sin tid hadde fengslet og mishandlet ham etter den mislykte visitasferden.

Dessuten fortelles det at biskop Laurentius sendemann til erkebiskopen, sira Egill Eyjúlffsson, ikke bare var en dyktig jurist, men også en dreven forhandler som dagstøtt oppvartet erkebiskopen i hans studiekammer. Egill hadde også med seg gaver til erkebiskopen og massevis av dokumenter, som skulle underbygge Laurentius standpunkt. Det drøydde likevel med å få erkebiskop Eilivs endelige avgjørelse, og da det lei mot hjemreisetid sa Egill til erkebiskopen at han var nødt til å reise ved første skipsleilighet, og at han måtte få en avgjørelse i saken. Erkebiskopen lovet at Egill skulle få de dokumentene han trengte, og kalte til seg notaren Håkon Ulfsson, som ble instruert om hva han skulle skrive. Sammen skrev Egill og Håkon brevet, som også ble forsynt med erkebiskopens segl. Erkebiskopen ba også om at brevet måtte holdes hemmelig til Egill var reist, da han ville unngå pågang eller argumentering om saken. Jons utsending, Arngrímur, derimot, tok knapt kontakt med erkebiskopen etter at han hadde overlevert sine dokumenter. I stedet oppholdt han seg for det meste hos

byens orgelbygger for å lære kunsten å bygge orgel (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 411, 413, 420–423).

En annen strid som Laurentius ble involvert i gjaldt abbeden og klosterbrødrene i Þingeyrar, som krevde del i bispetienden (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 384). Som biskop i Hólar var Laurentius part i saken, men da han ennå ikke var ordinert, ble han enig med abbeden og klosterbrødrene om å løse saken ved voldgift. Begge parter forpliktet seg til å overholde voldgiftskjennelsen inntil erkebiskopen fattet den endelige avgjørelsen. Men det drøydte med erkebiskopens beslutning. Ingenting hadde skjedd i saken mens Laurentius var i Nidaros for å motta vigselen. Laurentius foreslo da at saken kunne løses på to måter, enten kunne abbeden klage saken inn for erkebiskopen eller legge alt under Laurentius vald. Partene inngikk så forlik, som Laurentius innberettet til erkebiskopen.

Et tredje interessant kirkerettslig tvistemål gjaldt kompetansen til en biskopsvikar (coadjutor) som var blitt utnevnt av erkebiskop Eiliv, angivelig fordi biskop Jörundur Þorsteinsson i Hólar var blitt for gammel og avfeldig til å kunne skjytte sitt embete (Guðrun Ása Grímsdóttir 1998: 314–317). Nå viste det seg at Jörundur ikke var så avfeldig som påstått, og at han dessuten hadde utnevnt en official til å ta seg av bispestolens rettssaker. Ettersom biskop Jörundur nå var død, mente biskopsvikaren Koðrán Hranason å ha rett til å overta officialstillingen. Laurentius levde da i klosteret Munkaþverá etter tildragelsene i Trondheim. Han var blitt degradert til underordnet prest, men var likevel respektert for sin kirkerettslige lærdom. Dit kom Koðrán for å søke støtte til kravet om å overta officialembetet. Spørsmålet var hva som skulle veie tyngst, erkebiskopens utnevnelse av coadjutor eller biskopens utnevnelse av official. Etter å ha fått munkenes tilslutning, vendte Koðrán seg til Laurentius for å uteske hans mening om saken. Det skulle han ikke ha gjort. Laurentius framholdt med henvisning til kirkeretten at den myndighet Koðrán hadde fått av erkebiskopen var opphørt i og med biskop Jörundurs død. Når det gjaldt officialembetet, mente Laurentius at ettersom biskop Jörundur var ved full bevissthet da han utnevnte officialen, sto den ordningen fortsatt ved lag. Ergo hadde Koðrán ingen rett på officialembetet. Koðrán ble rasende, og nektet å akseptere Laurentius lovtolkning. Saken ble seinere påklagd til erkebiskopen, som sa seg enig i Laurentius rettsforståelse og stadfestet biskop Jörundurs utnevnelse av official.

Det hører med til historien at da Jörundurs etterfølger, Audun Torbergsson, kom til Hólar, la Koðrán Hranason seg snart ut med ham. Sammen med et par andre prester sammensverget han seg mot den nye biskopen. Dessuten kom det fram at han hadde satt over styr en mengde gods og ulovlig bemektiget seg embetet som official. Koðrán ble bannlyst, og biskop Audun tok fra ham Grenjaðarstaðir (Guðrun

Ása Grímsdóttir 1998: 320–322, 329, 336; se note 18 nedenfor). Sannsynligvis har Koðrán blitt forlent med dette erkebiskoppelige beneficiet da han ble utnevnt til coadjutor for biskop Jörundur. Etter dette hører vi ikke mer om Koðrán før under året 1319 da han døde i Norge.

ORKNØYENE OG SUDERØYENE

Erkebiskop Eiliv, som etterfulgte Jørund som erkebiskop og seinere utnevnte Laurentius til biskop, gjorde også sin erkebiskoppelige myndighet gjeldende i et av de andre suffraganbispedømmene. Det gjaldt Orknøyene og biskop Vilhelms (III, 1310, † ukjent) ledelse av bispedømmet. Trolig har Brian Smith rett når han hevder at mye dreide seg om skattepenger, som biskopen på Orknøyene helst ville beholde til eget bruk (Smith 2012). Biskop Vilhelms fremste mostander var førstemann i domkapitlet i Kirkwall, Engelbrekt Lüning, som også var erkedekan på Shetland, og trolig sønn av en tysk kjøpmann i Bergen. I 1316 var han blitt oppnevnt som underkolektor av biskop Halvard på Hamar for å kreve inn den pavelige skatten som Johannes XXII gjorde krav på det året. Snart etterpå fikk Engelbrekt også ansvaret for å kreve inn den såkalte Peterspenningen av erkebiskop Eiliv. Dette var en avgift til pavestolen, som var blitt innført allerede ved opprettelsen av erkebispedømmet i 1152/53.

Da Engelbrekt kom til Orknøyene for å kreve inn de forskjellige kirkelige avgiftene ble han kastet i fengsel av biskop Vilhelm, som også fratok ham det beneficiet han hadde i domkapitlet. Dette provoserte erkebiskopen, som i 1319 beordret nidaroskanniken Grim og erkedekanan Kormak fra Suderøyene til å visitere bispedømmet. De skulle både undersøke Vilhelms behandling av Engelbrekt og en rekke andre klagemål som var blitt rettet mot biskopen, blant annet om utsvevende livsførsel. Biskopens synderegister var langt. Ifølge domsbrevet, som Eiliv utstedte i Bergen 17. juli 1320, hadde visitatorene funnet at Vilhelm hadde sløst bort bispestolens gods, vanskjøttet domkirken og bispegården, misbrukt de andre kirkenes inntekter, leid ut beneficier til uverdige personer, holdt tilbake lovformelige appeller fra sine underordnede, ført et usømmelig privatliv og hatt notorisk bannsatte folk i sitt hushold. Det endte som nevnt med at Eiliv suspenderte orknøybiskopen, som også fikk varsel om at det kunne ventes ytterligere straffereaksjoner. Brevet ble opplest i biskopens nærvær, heter det (DN IX 86).

Biskop Vilhelm mottok dommen mens han deltok på provinsialkonsilet i Bergen. Han står som medutsteder av erkebiskop Eilivs første og andre provinsialstatutt, sistnevnte statutt er datert 9. juli. Imidlertid glimrer han med sitt fravær i det tredje statuttet, som riktig nok er udatert, men som trolig er blitt utstedt etter den 17. juli

(NgL III, s. 246–249). Hvordan det seinere gikk, vet vi ikke. Vilhelm var på plass igjen i 1327, da Eiliv på nytt hadde innkalt til provinsialkonsil. Vilhelms siste kjente besøk i Norge var i 1339, da han feiret jul i Bergen. For øvrig fikk fengslingen av Engelbrekt et etterspill. Saken ble appellert helt opp til Kurien, og pave Johannes XXII nedsatte en egen kommisjon for å undersøke behandlingen av Engelbrekt (Smith 2012: 166ff).

Erkedekananen Kormak er en interessant skikkelse. Han var sønn av dommeren Kormak på Skye med nære forbindelser til Nidaros. Den 6. juli i 1331 oppsøkte to ombudsmenn for kannikene i Snizort og geistligheten på Skye erkebiskop Eiliv i hans kapell i Bergen med brev om at Kormak var blitt enstemmig valgt til biskop i Sodor etter den avdøde biskopen Gilbert. De to sendemennene var herr Jon, sogneprest ved St. Congans kirke i Duranes på Skye, og herr Mikael, fast vikar ved St. Trinitatiskirken i Strasordal på Skye.¹⁶ De ba erkebiskopen om å stadfeste valget. Men ettersom flere sider ved valget var uklare, og valgkollegiets kompetanse noe tvilsom, ga erkebiskopen to bergenskanniker i oppdrag undersøke saken nærmere. De skulle forhøre seg om velgerne og valgets form, og dessuten om det var innsigelser mot valget. Kannikene fikk én måned på seg.¹⁷ Hva som kom ut av undersøkelsene, vet vi ikke. I alle fall har Eiliv vegret seg for å treffe en avgjørelse, og saken endte hos paven i Avignon (Kolsrud 1913: 331).

Ifølge Sarah E. Thomas var det allerede kommet en ny biskop til bispesetet på Peel, Thomas de Rossy, da utsendingene fra Skye troppet opp hos erkebiskop Eiliv i Bergen for å fremme Kormaks kandidatur. Dessuten var det sannsynligvis bare geistligheten på Man som hadde rett til å velge biskop til Sodor, hevder hun, og for det tredje var det kongen av Skottland som skulle presentere den utvalgte biskopen for erkebiskopen i Nidaros. Slik var det trolig i prinsippet, men som vi har sett, har det vært en noe varierende praksis med hensyn til bispetilsettingene i Sodor, i alle fall før

¹⁶ «in capella nostra Bergensi» dreier seg sannsynligvis om det såkalte Clemetskapellet i erkebispegården i Bergen. Erkedekananen på Skye, som hadde fast tilhold ved kollegiatkirken på Snizort, hadde siden 1200-tallet hatt administrativt ansvar for Suderøy-delen av bispedømmet Sodor. Etter kirkeskismaet i 1378, da bispedømmet Sodor ble delt i to, ble Snizort bispesete for bispedømmet på øyene.

¹⁷ Historien oppsummeres i oppdragsbrevet erkebiskopen stilet til de to kannikene. Teksten har vært ført inn i Eilivs kopibok, hvorav to blad, ifølge utgaven i *Diplomatarium Norvegicum*, er bevart i British Museum (DN XVIII 10). Kormak-affæren nevnes ikke i Mankrøniken, og i brevet som utsendingene fra Skye brakte med seg, fortelles det at Kormak var blitt valgt etter avdøde biskop Gilbert. Men Gilberts etterfølger het ifølge Mankrøniken Bernhard, og det var han som døde i 1331. Se ellers Thomas 2012: 149 om Gilbert og Bernhard. Hva slags valgkollegium som kan ha opptrådt på Skye, er uvisst. På 1300-tallet er det domkapitlet på Peel som har valgt biskoper til Sodor.

1300. Det er uklart hvordan den skotske kongens patronatsrett er blitt håndhevet, dertil kommer Furness-klosterets rolle og rettigheter. Uansett begivenhetenes rekkefølge og formelle prosedyrer, har paven utnevnt Thomas og deretter sendt følgebrev både til erkebiskop Eiliv og til kong David i Skottland. Vi skal ellers ikke dvele ved den personlige og politiske bakgrunnen for det det omtvistede bispevalget, som er Sarah Thomas hovedanliggende (Thomas 2009; jf. 2012: 149–150). Men det er grunn til å anta at geistligheten på Suderøyene har følt større nærhet til Nidaros enn kollegene på Man, og begivenheten peker framover mot delingen av bispedømmet en drøy generasjon senere. For oss er det viktigst å konstatere at en av de stridende partene ved bispeskiftet i Sodor har søkt støtte hos nærmeste kirkelige overordnede.

Åtte år seinere (1339) og nesten tjue år etter saken mot biskop Vilhelm, var Kormak igjen i Bergen. Vi vet ikke om det har dreid seg om et kortere eller lengre opphold, men mye kan tyde på at han har oppholdt seg ved bispesetet ei tid. Denne gangen var det Eilivs etterfølger, erkebiskop Pål Bårdsson, som benyttet seg av Kormaks tjenester. I et mandatbrev som erkebiskop Pål utstedte 19. juni 1339, får Tore, sognepresten i Fana, ordre om å stevne presten Jon for erkebiskopens fullmektiger i Bergen, og derpå avgi rapport om hva som var blitt gjort i saken. Presten Jon hadde tatt sognekirken i Os sør for Bergen i besittelse med våpenmakt og fordrevet den rettmessige sognepresten Peter. Men ved hjelp av erkebiskopens delegater i saken, Kormak, som fortsatt tituleres erkedekan på Suderøyene, Svein Eiriksson, kannik i Nidaros, og Audun, sogneprest ved Mariakirken i Bergen, hadde Peter fått kirken tilbake (DN IV 237; jf. Thomas 2012: 151–152). Som i 1319–20 har altså Kormak utført oppdrag for erkebiskopen sammen med norske kolleger, og det i en sak som må ha krevd adekvat kompetanse og innsikt i norske kirkelige forhold. Vi kan med andre ord ikke utelukke at erkebiskopens myndighet fortsatt var å regne med i Sodor fram til midten av 1300-tallet, selv om hans innflytelse i den biskoppelige ansettelsesprosessen var svekket. Også ansettelsessaken fra 1331 vitner om at i det minste grupper innenfor geistligheten i Sodor har sett til erkebiskopen i Nidaros som deres rettmessige leder.

KRISTENRETT OG KIRKESTEDER

Nå er det er ikke bare i spørsmål om hierarkisk disiplin og interne kirkelige problemer at den erkebiskoppelige myndighet har vært nødvendig og avgjørende. Også når det gjelder varetakelsen av kirkens interesser overfor bygdefolk og verdslig lokal øvrighet, har de oversjøiske biskopene trukket inn provinsledelsen til støtte. Det finner vi eksempler på i *Biskop Árnis saga*.

Alt lovet godt da Áрни ble vigslet av erkebiskop Jon Raude i 1268. Han var ønsket av både konge og erkebiskop, selv om han i første omgang ble forbigått av en korsbror i Nidaros. Etter både godord og gaver fra erkebiskopen, han fikk blant annet en retts-historisk avhandling av erkebiskopen («decretales cum apparatu»), ble han utstyrt med brev til geistlighet og menighet av både erkebiskop og konge. Kongens følgebrev til islandingene påbød dem å være den nye biskopen lydige og respektere kirkens rettigheter, mens erkebiskopens brev nærmest hadde karakter av en lokal kirkeforordning. Sammen med Jörundur i Hólar reiste Áрни rundt i bispedømmene og kunn-gjorde erkebiskopens budskap om å respektere kirkens interesser og etterleve de forbedringer i sedene han hadde forordnet. Áрни hadde også stor nytte av erkebis-kopens kompetanse og støtte i arbeidet med en ny kristenrett for Skálholt bis-pedømme, som han greide å få innført i 1275.

Men de gode dagene endte som nevnt brått i 1280, da erkebiskop Jon Raude måtte gå i eksil, og erkebispesetet i flere år etter hans død (1282) ble stående ledig og nærmest var okkupert av formynderstyrets menn. Det var i denne situasjonen at domkapitlet styrket sin posisjon i kirkeledelsen. Striden mellom kirken og kongens formynderstyre smittet også over på Island, hvor de gamle høvdingene forsøkte å vinne tilbake tapte skanser. At erkebispesetet igjen ble besatt i 1288, skulle bedre situasjonen. Også kong Eirik var nå blitt myndig, og han viste seg mer lydhør for kirkens interesser enn baronene, som hadde styrt etter kong Magnus død. Med Jørund kom også de erkebiskoppelige brevene tilbake. I årene som fulgte fikk biskop Áрни betydelig hjelp fra Jørund i kampen for å overvinne godekirken, som hadde vært dypt forankret i det gamle samfunn.

Spørsmålet om kirkestedene er en hovedsak i den islandske kirkens historie fra 1270- til 1320-årene (Magnús Stéfansson 2000). Kirkegodset hadde utgjort en viktig del av høvdingenes maktgrunnlag. Med erkebiskop Jørunds hjelp, og hans gode forhold til kongemakten, greide biskop Áрни å forhandle fram den såkalte *Sattargjerden på Avaldsnes* i 1297. Avtalen er utstedt i kong Eiriks navn, og kongen gjør der offentlig kjent at han har inngått forlik med Áрни, og på alle måter blitt enig med ham om steder og kirkeeiendommer i Skálholt bispedømme med råd og samtykke av erkebis-kop Jørund. Alle tre har beseglet avtalebrevet. Forliket garanterte Áрни og hans etterfølgere på bispestolen i Skálholt full eiendomsrett til kirkestedene (Gunhild & Magnús Stéfansson 2007: 188). Da Áрни døde snart etter forliket, ble det hans nevø og etterfølger Áрни Helgason (1304–20) som satte *sattargjerden* ut i livet. Noen år seinere ble tilsvarende ordning gjennomført i Hólar. Det hører med til historien, at erkebiskopen i Nidaros skaffet seg fire av de bedre kirkestedene, når og hvordan det

skjedde er uvisst. Disse erkebiskoppelige beneficiene ble gjerne forlent til fortjente geistlige på Island.¹⁸

Konklusjon

NIDAROSKIRKEN, NORRØN KJERNE OG BRITISK PERIFERI

På sett og vis var nidarosnettverket operativt fram til andre halvdel av 1300-tallet. Det var begynt å rakne lengst i vest, og nord for Skottland var nettet snurpet sammen slik at forbindelsen til Nidaros mot slutten av århundret ikke fungerte som før. Men det kan like gjerne sies at den norrøn-britiske delen av nidarosnettverket aldri ble fullført, ettersom erkebiskopen i Nidaros ikke vant kontroll over ansettelsesprosessen ved bispestolene i Peel og Kirkwall. Et tilsvarende gjennomslag for erkebiskoppelig myndighet som ved bispeansettelsene på Island i 1238 lå det aldri an til i de norrøn-britiske bispedømmene.

Når den felles kirkeledelsen likevel fungerte, skyldtes det at nidarosbiskopens lederrolle aldri ble utfordret, i alle fall ikke før ca. 1400, og at kommandolinjene fra Nidaros og ut til de oversjøiske bispedømmene var legitime og velfungerende. Dessuten hadde Nidaroskirken et kompetent korps av kirkeledere både sentralt og lokalt. Jus og byråkratiske strukturer preget den kirkelige myndighetsutøvelsen. Når det gjelder de norrøn-britiske bispedømmene, kan vi imidlertid observere en rekke politiske, sosiale og kulturelle forhold som ytterligere motvirket full innlemmelse i nidarosnettverket. Billedlig sett kan vi si, at bispedømmene Sodor og Orknøyene som følge av politiske prosesser med røtter tilbake til 1100-tallet ble viklet inn i alternative kirkelige nettverk på De britiske øyer.

Da Håkon Håkonsson i 1263 mobiliserte leidangen for å berge kongedømmet Man og øyene fra å bli skotske, hadde øyene for lengst mistet mye av sitt norrøne særpreg, blant annet språket. Likevel fortsatte naboen å omtale øyene som Innse Gall (de fremmede øyer). Likeså var bispedømmet Sodor blitt en del av det kirkelige nettverket i Vest-Britannia. Det var aldri aktuelt å hente biskoper fra Norge eller de øvrige norrøne landene. Nordmannen Ragnvald var så å si en anomali. Det kan hevdes, at de norrøne samfunnene vest for Skottland og i Irskesjøen kirkelig sett hang fast i strukturer fra tida før Nidaroskirken gjorde seg gjeldende. Etter 1266 var heller ikke kongedømmet Man og øyene en del av den norske kongens velde. Selv om freds-

¹⁸ Ifølge AB, s. 196 eide erkebispestolen to kirkesteder i Hólar bispedømme, nemlig Grenjaðastaður i Reykjadal og Breiðabólstaður, og to i Skálholt bispedømme, Oddi i Rangárvallaheraði og hele HítRADalur i Hraunhreppur på Mýrar. Se også Magnús Stefánsson 2000: 212. For øvrig hadde erkebispesetet to tilsvarende kirkesteder på Færøyene, St Peterskirken på Sandoy og Skúvoy-kirken (AB *ibid.*).

avtalen i Perth bestemte at nidarosbiskopens rettigheter i prinsippet ikke skulle krenkes, innebar suverenitetsskiftet en ytterligere svekkelse av nidarosbiskopens allerede svake posisjon.

På Orknøyene og Shetland derimot levde den norrøne tradisjonen videre. Der ble det fortsatt talt norrønt (norn) på 1400-tallet, selv om det engelske språket var på frammarsj. Dessuten var øyene nord for Skottland blitt del av en felles norsk monarkisk stat. Men Orknøyene var utsatt grenseland, og ikke minst hadde orknøygeistligheten sosiale og kulturelle bånd til Skottland, og da særlig til miljøet i St. Andrews. Hverken sosialt eller kulturelt ble derfor bispestolen i Kirkwall en del av nidarosmiljøet. Orknøybiskopene ser ut til å ha hatt mer kontakt med den nordiske unionskongemakten enn med kirkeledelsen i Nidaros fra slutten av 1300-tallet, og slik fortsatte det også etter århundreskiftet. Biskopene i Kirkwall forble til siste slutt lojale kongstjenere.

Derimot utgjorde de resterende norrøne øysamfunnene en kjerne av bispedømmer med sterke bånd til erkebispesetet og nidarosmiljøet. Ser vi bort fra Grønland, som ble avfolket i løpet av seinmiddelalderen, skulle denne kjernen overleve det tidlige 1400-tallets prøvelser og bestå fram til reformasjonen i 1537, på Island nesten litt lenger.

Når det gjelder kjernen av norrøne bispedømmer, må de profesjonelle, kulturelle og sosiale båndene trekkes inn. Fram til 1400 var det norrøne språkfelleskapet intakt, skjønt norsk og islandsk da var i ferd med å skille lag. Selv om latin var profesjonsspråket og vanligst i den internkirkelige kommunikasjonen, har det også vært viktig å formidle kirkeledelsens syn på lokale forhold til en større allmenhet på folkespråket, noe ikke minst Laurentius saga vitner om. Gang på gang poengterer Laurentius viktigheten av å bruke norrønt overfor landsfolket, og i striden med biskop Jon i Skálholt, som hadde studert i utlandet, og som pratet med sine latinkunnskaper, gjorde han et poeng av dette.

Og hva det sosiale angår, ser vi at det i flere tilfeller har tvunnet seg tråder av slektskap og vennskap rundt forbindelsen mellom sentrale geistlige instanser i Norge og bispestolene ute i den norrøne diasporaen. Mange av de norrøne biskopene hadde fått sin utdannelse i Nidaros, noen hadde også hatt geistlig tjeneste i metropolen eller ute i erkebiskopens eget bispedømme før de reiste ut til bispedømmene vest i havet, de hadde nære kontakter og kolleger i domkapitlet – vi finner også en islending blant de ledende kannikene i domkapitlet i erkebiskop Jørunds tid – og de norrøne biskopene har i lange perioder også oppholdt seg ved erkebispesetet i løpet av sin bispekoppelige embetstid. At nesten alle de norrøne biskopene var augustinere eller benediktinere har trolig også bidratt til samholdet mellom biskopene på Island og

Færøyene og kollegene i Nidaros og Bergen. Mange av de oversjøiske biskopene ligger begravd i Trondheim eller i Bergen. Heller ikke har det vært noen ulempe, selv om det i prinsippet var forbudt, at biskoper som prester skaffet seg friller og fikk barn, som igjen ble giftet inn i kretsen av kjentfolk og godtfolk. Laurentius sønn Arne, fikk god prestelig utdannelse og startet en geistlig karriere på Island, men dro tilbake til Nidaros og spilte sitt liv på drikk og hor. Arnes mor, Turid Arnesdatter fra Borgund, fikk seinere også en sønn med en av Laurentius tidligere kollegaer fra tida i Trondheim, sira Salomon. Den gutten fikk navnet Bård.

EN NORSK NASJONALKIRKE UNDERVEIS

Ved reformasjonen sto Nidaroskirken sterkere enn søsterkirken i Lund. Dels skyldes dette soliditeten i den organisasjonen som kirkeledelsen i Nidaros hadde bygd opp gjennom mer enn to hundre år, dels Aslak Bolts vellykte gjenreisningsarbeid i 1430- og 40-åtene, og dels Christian Is mislykte kamp for å gjenvinne tapte skanser for kongemakten etter maktovertakelsen i 1450. Hans forsøk på å presse den geistlige eventyreren og svindleren Marcellus inn på erkebispesetet etter erkebiskop Aslak mislyktes. Marcellus hadde et langt synderegister å svare for, og paven lyste ham i bann og utnevnte sin hoffteolog, dr. Henrik Kalteisen, til erkebiskop i Nidaros (1452). Henrik fikk i oppdrag å bidra til fred mellom kong Christian og kong Karl i Sverige, som i 1449 var blitt valgt og kronet som Norges konge. Striden mellom de to kongene om hvem som skulle få fortsette som Norges konge, ble bilagt våren 1450, men freden var skjør. Dessuten skulle Henrik rydde opp etter Marcellus. Henrik Kalteisen ble imidlertid motarbeidet av kongen og Marcellus, og gikk lei. I 1458 innvilget paven Henriks bønn om avskjedigelse. Domkapitlets egen, og opprinnelige, kandidat, Olav Trondsson, overtok erkebispesetet i 1459.¹⁹

¹⁹ Olav Trondsson var blitt valgt av domkapitlet i Nidaros etter Aslak Bolt i 1450, men prosessen med konfirmasjon og vigsling ble stoppet da kong Christian i august samme år, under kroningsferden til Norge, postulerte Marcellus som erkebiskop. Det var også Marcellus som forrettet kroningen i Nidarosdomen, og under forhandlingen om union med det danske riksrådet i Bergen etter kroningsmøtet i Trondheim deltok han som medlem av det norske riksrådet. I unionstraktaten står han fremst i rekken av norske riksråder med tittelen biskop til Skálholt, archipostulatus i Nidaros og det pavelige setes legat. Marcellus var i 1448 blitt providert og vigslet av pave Nikolas V til biskop i Skálholt, muligens etter anbefaling av humanisten Eneo Sylvio Piccolomini, og dessuten pavelig nuntius og collector til de nordiske land. Da han kom til Danmark hadde han mange fengselsopphold bak seg, til overmål utga han seg for å være pavelig legat, og han maktet å innynde seg hos kong Christian. Selv etter at han var avslørt som bedrager og bannlyst av paven, beholdt han kongens fortrolighet. I navnet var Marcellus biskop til Skálholt fram til begynnelsen av 1460-tallet, trolig druknet han utenfor kysten av Sverige i 1460 (ifølge Johnsen 1940) eller i 1462 (ifølge Kolsrud 1913: 212–213). Sannsynligvis kom han aldri til Island, og bispedømmet ble styrt av en vikar. I 1463 ble den tidligere

Men det var også et tredje forhold: kong Christians plan for tronfølgen og hans dynastiske interesser. Til det trengte han kirkens politiske støtte. Prisen var kongelig godkjenning av Sættargjerden fra 1277, som i 1458 ble stadfestet som kongelig privilegium. Alt dette, sammen med ei rekke dugelige erkebiskoper, borget for Nidaroskirkens uavhengighet helt fram til reformasjonen. Ikke engang Christian IIs kandidat til erkebispestolen i 1510, Erik Valkendorf, rokket ved Nidaroskirkens selvstendighet, snarere tvert imot. Erik ble i 1522 tvunget i landflyktighet av kongen (Hamre 1968: 144–147; jf. Hamre 1943). Ikke bare mishaget Erik kong Christian, men han tok også godt vare på den kirkelige tradisjonen han var satt til å vokte. Blant annet brukte han store summer på å trykkingen av Nidaroskirkens liturgiske bøker, og ingen erkebiskop har siden Aslak Bolt tatt så godt vare på Nidarosdomen. Han plukket ned Oktogonen stein for stein for å redde den fra ruin. Etterpå satte han det hele sammen igjen etter et sinnrikt merkesystem, slik at bygningen ble bevart i sin opprinnelige form fra slutten av 1100-tallet (Ekroll 2015: 294).

Aller viktigst var erkebiskopens nye politiske roller etter 1450 som formann i det norske riksrådet og som riksvikar ved tronledighet. Det kan hevdes at erkebiskopens dobbelte rolle som kirkens og nasjonens leder i de siste tre generasjonene før reformasjonen også forsterket Nidaroskirkens preg av å være en norsk «nasjonal» kirke. Dette svarer til en allmenn tendens i Europa etter Baselkonsilet. Under Olav Engelbrektsson (1524–37) var rike og kirke blitt uatskillelige størrelser. Selv om Olav tapte kampen mot Christian III og hans reformasjonsprosjekt, var det nettopp Nidaroskirkens styrke som var kongens største utfordring i Norge. Ganske annerledes var det med Lundkirken. Da reformasjonen sto for døra, var kirkeledelsen i Lund i full oppløsning.

Selv om forbindelsen med Island ble gjenopprettet etter 1450, kan vi også lese tendenser til sterkere kirkelig islandsk selvstendighet i tida fram til 1537, blant annet ved økt bruk av lokale bispevalg. Som kjent fortsatte biskopen på Hólar nesten som før enda noen tiår etter at Nidaroskirken var avskaffet. Det skulle koste ham hodet. Og når det gjelder Færøyene, var det slik at også den siste katolske biskopen til Kirkjubøur ble hentet fra domkapitlet i Bergen, men han ble utnevnt av kong Frederik I kort tid før kongen døde (1533). Da var nedtellingen mot katastrofen i 1537 allerede begynt.

nidaroskanniken Jon Krabbe valgt til biskop i Skálholt av domkapitlet og erkebiskopen i Nidaros og vigslet av Olav Trondsson. Når det gjelder Olav Trondsson, ble han satt til å bestyre erkebispesetet fra 1454 til 1457 i Henrik Kalteisens fravær. Han ble etter hvert akseptert som kandidat til erkebispesetet av kong Christian, valgt på nytt til erkebiskop av domkapitlet i Nidaros i 1455, og endelig i 1458 providert og vigslet av paven i Roma.

Litteratur

- AB = *Aslak Bolts jordebok*, utg. Jon Gunnar Jørgensen. Oslo: Riksarkivet, 1997.
- ARNEBORG, Jette. 2005. Det europeiske landnam: Nordboerne i Grønland. I Hans Christian Gulløv (red.), *Grønlands forhistorie*, 219–280 København: Gyldendal.
- BANG, Anton Christian. 1897. *Udsigt over den norske Kirkes Historie under Katholicismen*. Christiania
- BEISTAD, Heidi Anett Øvergård. 2012. Election and Rejection – the Norwegian ‘Seizure’ of the Icelandic Bishoprics in 1237–39. I Imsen (red.) ‘*Ecclesia Nidrosiensis*’ and ‘*Noregs veldi*’, 203–229.
- . 2016. *An Almost Fanatical Devotion to the Pope? Power and Priorities in the Integration of the Nidaros Province, c. 1152–1300*. Dr.avh., NTNU. Trondheim
- BEUERMANN, Ian. 2002. *Man amongst Kings and Bishops: What was the Reason for Godred Olafsson’s Journey to Norway in 1152/53?* Oslo: Unipub.
- . 2007. *Masters of the Narrow Sea: Forgotten Challenges to Norwegian Rule in Man and the Isles, 1079–1266*. Dr. avh., Universitetet i Oslo. Oslo.
- BRODERICK, George (utg.). 2004. *Chronicles of the Kings of Man and the Isles* (latinsk og engelsk tekst). Douglas: Manx National Heritage.
- BROWN, Michael. 2004. *The Wars of Scotland 1214–1371*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BULL, Edvard. 1926. Eiliv Arneson Korte. *Norsk biografisk leksikon*, bind III, 461–462. Oslo.
- . 1931. *Det norske folks liv og historie*, bind 2: *Fra omkring 1000 til 1280*. Oslo: Aschehoug.
- CRAWFORD, Barbara E. 2003. The Bishopric of Orkney. I Imsen (red.) *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537*, 143–169. Trondheim
- . 2012. St. Magnus Cathedral— a Proprietorial Church of the Orkney Earls. I Imsen (red.) ‘*Ecclesia Nidrosiensis*’ and ‘*Noregs veldi*’, 177–202.
- . 2013. *The Northern Earldoms: Orkney and Caithness AD 870 to 1470*. Edinburgh: Birlinn.
- DAHLERUP, Troels. 1990. Bishops and Suffragans in the Scandinavian-Baltic Area: An Aspect of the Late Medieval Church in the North. I Grant G. Simpson (red.), *Scotland and Scandinavia 800–1800*, 38–47. Edinburgh: John Donald.
- DD = *Diplomatarium Danicum*, 1. R. bind 2: *1053–1169*, utg. Lauritz Weibull, Niels Skyum-Nielsen. København, 1963.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*, bind I–XXIII. Eds. C. C. A. Lange, C. R. Unger et al. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt/Riksarkivet, 1874–2011.

- EKROLL, Øystein. 2015. *The Octogonal Shrine Chapel of St Olav at Nidaros Cathedral* Dr. avh., NTNU. Trondheim.
- FINNUR JÓNSSON. 1930. *Det gamle Grønlands beskrivelse af Ivar Bárðarson*. København.
- FJELLBU, Arne (red.). 1955. *Nidaros erkebisppestol og bispesete 1153–1953*. Oslo.
- GJERLØW, Lilli & Jarl GALLÉN. 1957. Cistercienserordenen. KLNMI II, sp. 570–573.
- GROHSE, Ian. 2014. Defending Country and Realm: Military Features and the Norse-Scottish Frontier. I Imsen (red.), *Rex Insularum*, 163–180.
- GUÐRÚN ÁSA GRÍMSDÓTTIR (utg.). 1998. *Lárentius saga biskups*. I *Biskopa sögur III*. Íslensk fornrit 27. Reykjavík: Hið Íslenska bókmenntafélag.
- HAKI ANTONSSON. 2007. *St. Magnus of Orkney: A Scandinavian Martyr-Cult in Context*. Leiden-Boston: Brill.
- HAMRE, Lars. 1943. *Erkebiskop Erik Valkendorf*. Oslo.
- . 1955. Unionstiden 1450–1523. I Fjellbu (red.) *Nidaros erkebisppestol og bispesete*, 453–532.
- . 1974. Litt kring bispeskiftet i Oslo etter biskop Øystein Aslakssons død. I Fridtjov Birkeli et al. (red.), *Oslo bispedømme 900 år*. Oslo-Bergen-Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1968. *Norsk historie frå om lag år 1400*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 2003. Striden mellom erkebiskop Jørund og domkapitlet i Nidaros. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, 187–213.
- HAUG, Eldbjørg. 1996. *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og makt-politikk*. Dr. avh. Skriftserie fra Historisk institutt 13. Trondheim: NTNU.
- . 2014. The Nidaros Church as a Political Actor in the Norwegian Commonwealth. I Imsen (red.) *Rex Insularum*, 101–140.
- . 2016. The Council of Basle, the Rise against King Erik of Pomerania and the Last Provincial Statute of Norway. I Joseph Ward Goering et al. (red.), *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Medieval Canon Law*, 343–354. Monumenta Iuris Canonici, Series C: Subsidia 15. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- HØDNEBØ, Finn (red.). *Håkon Håkonssons saga*. I *Norske kongesagaer*, bind IV. Oslo: Gyldendal.
- IMSEN, Steinar (red.). 2003. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Trondheim: Tapir Akademisk.
- . 2011. Uppsalakirken og det norske grenselandskapet Jemtland. I Oluf Holm (red.), *Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645*, 136–176. Stockholm: Kungl vitterhets historie och antikvitets akademien.

- (red.). 2012. *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi': The Role of the Church in the Making of the Norwegian Domination in the Norse World*. Trondheim: Akademika.
- (red.). 2014. *Rex Insularum: The King of Norway and his 'Skattlands' as a Political System, c. 1260–c. 1450*. Bergen: Fagbokforlaget.
- . 2018. *Kongemakt og skattland: Den norske kongens rike utenfor Norge i middelalderen*. Oslo: Cappelen Akademisk.
- JOHNSEN, Arne Odd. 1955. Fra den eldste tid til 1252. I Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete*, 3–269.
- . 1972. *Subsidium pallii*. KLNLM XVII, sp. 410–419.
- JOHNSEN, Oscar Albert. 1940. Marcellus. *Norsk biografisk leksikon*, bind IX, 70–71. Oslo.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 2003. Island og Nidaros. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, 121–141.
- . 2012. The Organisation of Hólar Bishopric according to Auðunarmáldagar». I Imsen (red.) *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 243–260.
- JOYS, Charles. 1955. Tidsrommet 1250–1450. I Fjellbu (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete*, 273–448.
- KEYSER, Rudolf. 1856–58. *Den norske Kirkes historie under Katholicismen*, 2 bind. Christiania.
- KLNLM = *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind I–XXII. København etc., 1956–1978.
- KOLSRUD, Oluf. 1913. *Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper*. DN XVIIIB. Christiania.
- LINDKVIST, Thomas. 2012. The Cistercians, Linköping, Uppsala and the Making of a Conglomerate Sweden. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 333–346.
- MAGNÚS STEFÁNSSON. 2000. *Staðir og staðamál*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- MUNRO, Jean & R.W. MUNRO. 1986. *Acts of the Lords of the Isles 1336–1493*. Edinburgh: Scottish History Society.
- NGL = *Norges gamle Love*, bind III. Christiania, 1849 & 2. Rekke, bind I. Christiania, 1912.
- NMD = *Norske middelalderdokumenter*, red. Sverre Bagge et al. Bergen: Universitetsforlaget, 1972.
- OLESEN, Jens E. 2012. Danish Crusaders towards the Eastern Baltic Region until c. 1250. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 347–364.
- Shetland documents 1195–1579*, utg. John H. Ballantyne & Brian Smith Lerwick, 1999.

- SMITH, Brian. 2012. The Nidaros Church and 'Norgesveldet': Shetland to 1470. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 163–176.
- STEFÁNSSON, Gunhild & MAGNÚS STEFÁNSSON. 2007. *Biskop Arnes saga*. Oslo: Aschehoug.
- STORM, Gustav (utg). 1888. *Islandske annaler indtil 1578*. Christiania.
- SVEAAS ANDERSEN, Per. 1989. The Orkney Church of the Twelfth and Thirteenth Centuries – a Stepdaughter of the Norwegian Church? *Collegium medievale* 2: 5–25.
- THOMAS, Sarah E. 2009. Rival Bishops, Rival Cathedrals: The Election of Cormac, Archdeacon of Sodor, as Bishop in 1331. *Innes Review* 60.2: 145–163.
- . 2012. The Diocese of Sodor and its Connection to Nidaros and the Curia after 1266. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 143–162.
- (red.), *Bishops' Identities, Careers, and Network in Medieval Europe*. Turnhout: Brepols.
- VADUM, Kristoffer. 2012. Use of Canonistic Text in medieval Iceland - the Case of AM 671 40 fol. 40r-63v. I Imsen (red.), *'Ecclesia Nidrosiensis' and 'Noregs veldi'*, 283–300.
- WOOLF, Alex. 2003. The Diocese of the Sudereyar. I Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, 171–182.

Steinar Imsen, professor emeritus, NTNU, Trondheim. Blant hans mange utgivelser er *Land og folk i den norrøne verda ca. 900 til 1450* (Samlaget, 2015); *Da reformasjonen kom til Norge* (Cappelen Damm, 2016); *Kongemakt og skattland* (Cappelen Damm, 2018). E-mail: steinar.imsen@ntnu.no.